

e-ISSN 3078-9001

ҚҰТТЫ БІЛІК

2026, Том 3, № 2

Qutty bilik

2026, Volume 3, Issue 2

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year

Алматы, 2026
Almaty, 2026

Бас редакторы: **АНАР САЛҚЫНБАЙ**, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасы

Айгуль Исмакова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Алтынай Тымбол	филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Бижомарт Қапалбек	филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты (Алматы, Қазақстан)
Дулат Бакишев	тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Хангук шет тілдер университеті (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерден Қажыбек	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Жазира Ағабекова	филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Жарқынбике Сүлейменова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Кәрімбек Құрманәлиев	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Қаламқас Қалыбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Мағрипа Ескеева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мехмет Өлмез	филология ғылымдарының докторы, профессор, İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye)
Наджие Ата Ыылдыз	филология ғылымдарының докторы, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	философия ғылымдарының докторы, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сөйлемез	филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
Орынай Жұбай	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Тұрсын Жұртбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тыныштық Еркемова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Шайгүл Рамазанова	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Эльмира Оразалиева	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Юлай Шамильовлы	PhD., профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)

Жауапты редакторы:

Жанат Сарсенбай, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редакторлары:

Аққибат Ақжігітова, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі» қоғамдық бірлестігі. Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі – жылына 4 рет.

Editor-in-Chief: **ANAR SALKYNBAY**, *Doctor of Philology, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial board

Aigul Ismakova	Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Altynai Tymbol	Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Bijomart Kapalbek	Candidate of Philology, Institute of State Language Development (Almaty, Kazakhstan)
Dulat Bakishev	Candidate of Historical Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies (Seoul, Korea)
Ekrem Ayan	PhD, Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Yerden Kazhybek	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhazira Agabekova	Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Zharkynbike Suleimenova	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Karimbek Kurmanaliyev	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Kalamkas Kalybay	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
Magripa Eskeeva	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mehmet Ölmez	Doctor of Philology, Professor, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Nadzhiye Ata Yıldız	Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Nasreddin Nazarov	Doctor of Philosophy, Professor, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Nergiz Biray	Doctor of Philology, Professor, Pamukkale University (Pamukkale, Türkiye)
Orhan Söilemez	Doctor of Philology, Professor, University of Kastamonu (Kastamonu, Turkey)
Orynai Zhubay	Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Tursyn Zhurtbay	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tynyshtyk Yermekova	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Shaigul Ramazanova	Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Elmira Orazalieva	Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Yulai Shamiloglu	PhD, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)

Responsible editor:

Zhanat Sarsenbay, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Scientific editors:

Akkibat Akzhigitova, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Bauyrzhan Kaspikhan, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial address: 71, Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan, 050040

Tel.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com **web-site:** www.quttybilik.com

Owner: «International Association of Teachers of Kazakh Language». Registered with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ57VPY00102017 dated 25.09.2024.

Periodicity – 4 times a year.

Главный редактор: **АНАР САЛКЫНБАЙ**, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Редакционная коллегия

Айгуль Исмакова	доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Алтынай Тымбол	доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Бижомарт Капалбек	кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка (Алматы, Казахстан)
Дулат Бакишев	кандидат исторических наук, профессор, Университет иностранных языков Хангук (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерен Кажыбек	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Жазира Агабекова	кандидат филологических наук, ассистент профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Жаркынбике Сулейменова	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Каримбек Курманалиев	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Каламкас Калыбай	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
Магрипа Ескеева	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мехмет Олмез	доктор филологических наук, профессор, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	доктор филологических наук, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	доктор философских наук, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	доктор филологических наук, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сойлемез	доктор, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция)
Орынай Жубай	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Турсын Журтбай	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыныштык Ермакова	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Шайгуль Рамазанова	кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Эльмира Оразалиева	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Юлай Шамильоглы	PhD., профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Жанат Сарсенбай, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Научные редакторы:

Аккибат Акжигитова, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции: 050040, Казахстан, Алматы, просп. аль-Фараби, 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Собственник: Общественное объединение «Международная ассоциация преподавателей казахского языка». Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ57VPY00102017 от 25.09.2024 г. Периодичность – 4 раза в год.

© Международная ассоциация преподавателей казахского языка

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Түркітану / Turkic Studies / Тюркология

Article	В. Абдуллаева-Набиева «Қорқыт ата кітабы» тілінің синтаксисі: лингвомәдениеттанымдық аспект.....	
	V.Abdullayeva-Nabiyeva Syntax of the «Kitabi Dede Korkud» Language in the Linguocultural Aspect	
	В. Абдуллаева-Набиева Синтаксис языка «Китаби Деде Коркуд» в лингвокультурологическом аспекте	8
Article	А. Иманқұлова, Г. Қортабаева Араб-парсы кірме сөздерінің саяси терминологиядағы орны: түрік және қазақ тілдерінің салыстырмалы талдауы	
	A. Imankulova, G. Kortabayeva Arabic-Persian Borrowings In Political Terminology: A Comparative Analysis Of Turkish And Kazakh	
	А. Иманкулова, Г. Кортабаева Арабо-персидские заимствования в политической терминологии: сравнительный анализ турецкого и казахского языков	14
Article	А.Х. Асенова Қазақ және ноғай тілдерінің ортақ лексикасы: салыстырмалы-тарихи аспект	
	A.Kh. Assenova Common Vocabulary of the Kazakh and Nogai Languages: A Comparative-Historical Perspective	
	А.Х. Асенова Общая лексика казахского и ногайского языков: сравнительно-исторический аспект	22
Article	С.А. Ашурбаева Ўзбекстанның Мемлекеттік қолданбалы өнер және қолөнер тарихы музейі қорындағы абр маталары мәдени мұраны сақтау және интерпретациялау нысаны ретінде	
	S.A. Ashurbaeva Abr Fabrics in the Collection of the State Museum of Applied Arts and History of Handicrafts of Uzbekistan as an Object of Cultural Heritage Preservation and Interpretation	
	С.А. Ашурбаева Абровые ткани в собрании государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана как объект сохранения и интерпретации культурного наследия	32

Қазақ тіл білімі / Kazakh Linguistics / Казахское языкознание

Article	А. Салқынбай А. Байтұрсынұлы ілімінің лингвомәдени негіздері	
	A. Salkynbay A. Baytursynuly's teachings – the linguo-cultural foundation	
	А. Салқынбай Лингвокультурная основа учения А. Байтұрсынұлы	46

<i>Article</i>	Ж.А. Қабақбай, Г.Қ. Қортабаева Заң терминологиясы құқықтық құзыреттілікті дамыту құралы ретінде (қазақ, ағылшын және түрік тілдері негізінде)	
	Zh.A. Kabakbay, G.K. Kortabaeva Legal Terminology as a Means of Developing Legal Competence (Based on Kazakh, English, and Turkish Languages)	
	Ж.А. Кабакбай, Г.К. Кортабаева Юридическая терминология как средство развития правовой компетентности (на материале казахского, английского и турецкого языков)	54
<i>Article</i>	Д. Сүлеймен Сыпайылық құрылымдардың қазақ тіліндегі ерекшелігі D. Suleimen Features of Politeness Structures in the Kazakh Language	
	Д. Сүлеймен Особенности структур вежливости в казахском языке	60
<i>Article</i>	Б. Мырзабек Көркем мәтінді трансформациялаудың лингвистикалық моделіне жалпы шолу	
	B. Myrzabek An Overview of the Linguistic Model of Literary Text Transformation	
	Б. Мырзабек Обзор лингвистической модели трансформации литературного текста	70
<i>Article</i>	М.Хамитова Цифрлық коммуникация кеңістігіндегі копирайтинг пен спичрайтингтің лингвистикалық ерекшеліктері	
	M. Khamitova Linguistic Features of Copywriting and Speechwriting in the Digital Communication Environment	
	М.Хамитова Лингвистические особенности копирайтинга и спичрайтинга в пространстве цифровой коммуникации	76
<i>Article</i>	С. Илиясова Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы	
	S. Ilyassova The Semantic Structure of Verbs in Abai's Prose	
	С. Ильясова Семантическая структура глагола в прозе Абая	86

Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение

<i>Article</i>	Х.О. Ходжиева Өзбек фольклорындағы культ түсінігі	
	Kh.O. Khodjieva Interpretation of Cult in Uzbek Folklore	
	Н.О. Ходжиёва О'zbek folklorida kult talqini	92

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

<i>Article</i>	<i>Г.Е. Еңсебай</i> Г.Бельгер романдарын талдаудың инновациялық әдістері	
	<i>G.E. Yengsebay</i> Innovative Methods for the Analysis of G. Belger's Novels	
	<i>Г.Е. Еңсебай</i> Инновационные методы анализа романов Г.Бельгера	102
 <i>Article</i>	 <i>Д.Ж. Мейранбек, С.С. Шокабаева</i> Т. Шонанұлының қазақ тілін оқыту әдістемесі жайында	
	<i>D.Zh. Meiranbek, S.S. Shokabayeva</i> Methodology of Teaching the Kazakh Language by T.Shonanuly	
	<i>Д.Ж. Мейранбек, С.С. Шокабаева</i> Методологические основы концепции обучения казахскому языку Т. Шонанулы	110

ГРНТИ 16.21.07

Научная статья

Вафа Абдуллаева-Набиева*Институт Языкознания имени Насими**Национальная Академия Наук Азербайджана (НАНА)**Баку, Азербайджан**(E-mail: vefa.abdulla@gmail.com)***Синтаксис языка «Китаби Деде Коркуд»
в лингвокультурологическом аспекте**

Аннотация. Статья посвящена исследованию синтаксической системы эпоса «Китаби Деде Коркуд» с точки зрения лингвокультурологического подхода, рассматривающего язык как носитель культурных смыслов, этнической памяти и мировоззренческих установок народа. Целью исследования является выявление взаимосвязи между синтаксическими моделями и культурными кодами, формирующими национальную картину мира огузо-азербайджанского этноса. Анализ показывает, что синтаксис эпоса выполняет не только грамматическую, но и культурно-семантическую функцию, отражая коллективное сознание, моральные ценности и идеалы героического поведения.

Особое внимание уделяется таким синтаксическим особенностям, как параллелизм, эллипсис, асиндетон, императивные формы, которые восходят к устной традиции и несут ритуально-обрядовый характер. Эти конструкции выступают вербальными эквивалентами культурных архетипов, воплощающих идеи чести, рода, судьбы и мужества. Через синтаксическую организацию текста раскрываются когнитивные и эмоциональные модели древнего мышления, в которых слово воспринимается как действие, а речь – как проявление сакральной силы.

Синтаксис «Китаби Деде Коркуд» предстает как структурная модель национального сознания, где взаимодействие грамматических форм и культурных смыслов создает устойчивую систему символов и ценностей. Таким образом, лингвокультурологический анализ эпоса позволяет рассматривать его язык не только как объект филологического исследования, но и как отражение духовного мира, этнической идентичности и исторической памяти азербайджанского народа.

Ключевые слова: лингвокультурология, синтаксис, «Китаби Деде Коркуд», азербайджанский язык, культурный код, этническое мышление, эпос, ментальность, коммуникативные модели

DOI: <https://doi.org/10.71078/pj5sq708>

Поступило: 02.04.2026; Одобрено: 23.06.2026; Опубликовано онлайн: 04.07.2026.

Введение

Эпос «Китаби Деде Коркуд» занимает уникальное место в истории азербайджанской и в целом тюркской словесности. Этот памятник не только отражает социальную структуру и духовные ценности эпохи, но и демонстрирует процесс становления ранней формы письменной нормы тюркского языка. Изучение синтаксиса текста позволяет выявить, каким образом языковая организация эпоса соотносится с культурными моделями поведения, типами мышления и мировоззренческими принципами народа. Синтаксис здесь выполняет роль медиатора между языком и культурой, формируя «ритуализированные» модели высказывания, в которых воплощается коллективное

самосознание.

Синтаксическая структура «Китаби Деде Коркуд» отличается выразительной архаичностью, лаконизмом и высокой степенью семантической нагруженности. Простые повествовательные предложения, частые эллиптические конструкции и интонационно-смысловые параллелизмы отражают традицию устного повествования, где ключевое значение имеют ритм, повтор и эмоциональная импульсивность речи. Повторы и синтаксические параллелизмы («пошёл – не вернулся», «сказал – не поверили», «плакала мать, плакал отец») функционируют как культурные формулы, кодирующие коллективные представления о судьбе, героизме, родовой чести и верности.

Эти конструкции формируют особую коммуникативную этику героического слова: прямота, краткость и семантическая плотность становятся выражением идеала воинского достоинства. Отсутствие сложных подчинительных структур в пользу сочинительных и асиндетических связей свидетельствует о синкретическом характере мышления – восприятии мира как цельного, неделимого. Такая синтаксическая целостность соотносится с коллективистской ментальностью, где индивидуальное подчинено родовому и сакральному порядку.

Методология исследования

В работе использован комплекс методов, обеспечивающих всесторонний анализ синтаксической системы эпоса:

- описательный метод – для систематизации синтаксических конструкций;
- структурно-синтаксический анализ – для выявления типов предложений и связей между ними;
- лингвокультурологический метод – для интерпретации синтаксических моделей как носителей культурного смысла;
- контекстуальный анализ – для определения роли синтаксиса в формировании художественного и смыслового пространства текста;
- сравнительно-исторический метод – для выявления архаичных элементов и переходных форм.

Методологической основой исследования послужили труды по тюркской филологии, синтаксису, лингвокультурологии и теории текста. Анализ проводился с учётом междисциплинарного подхода, объединяющего язык, культуру и мышление.

Степень изученности темы

Эпос «Китаби Деде Коркуд» неоднократно становился объектом исследования в области литературоведения, фольклористики и языкознания. Учёные рассматривали его как памятник героического эпоса, источник историко-культурной информации и образец древнетюркского языка.

В работах по тюркологии уделялось внимание:

- лексическому составу эпоса;
- фонетическим и морфологическим особенностям;
- стилистике и поэтике текста.

Однако синтаксис эпоса в лингвокультурологическом аспекте изучен недостаточно. Хотя отдельные исследователи отмечали наличие параллелизмов, повторов и формульных конструкций, комплексного анализа синтаксиса как отражения культурных моделей мышления и поведения до настоящего времени проведено не было.

Таким образом, данное исследование восполняет существующий научный пробел и расширяет представления о взаимодействии языка и культуры в древнетюркской традиции.

Результаты и обсуждение

Проведённый анализ показал, что синтаксическая система эпоса «Китаби Деде Коркуд» обладает рядом характерных особенностей:

1. Архаичность и лаконизм. Синтаксис эпоса отличается простотой и сжатостью. Преобладают простые предложения, часто используются эллиптические конструкции, что отражает устную природу текста и стремление к экономии языковых средств.

2. Параллелизм и повтор. Синтаксические параллелизмы и повторы («пошёл – не вернулся», «сказал – не поверили») выполняют не только стилистическую, но и культурную функцию. Они выступают как формулы, закрепляющие коллективные представления о судьбе, героизме и моральных нормах.

3. Сочинительная связь и асиндетон. Преобладание сочинительных и бессоюзных конструкций свидетельствует о синкретическом типе мышления, при котором мир воспринимается как единое целое. Отсутствие сложной иерархии подчинительных связей отражает коллективистскую модель сознания.

4. Формульность синтаксиса. Конструкции типа «герой сказал – слово исполнил» демонстрируют единство слова и действия. В них проявляется ценность ответственности за сказанное слово, характерная для древнетюркской культуры.

5. Императивность и номинативность. Использование императивных форм («пусть поднимется копьё») придаёт тексту ритуальный характер. Синтаксические конструкции становятся частью обрядового действия, где слово обладает сакральной силой.

6. Дуализм синтаксической системы. В эпосе наблюдается сосуществование устной и письменной синтаксических моделей. С одной стороны, сохраняются признаки устной речи (парцелляция, интонационность), с другой – появляются элементы книжного синтаксиса. Это отражает переходный характер эпохи. В совокупности эти особенности свидетельствуют о том, что синтаксис эпоса выполняет не только коммуникативную, но и культурно-кодирующую функцию.

Заключение

Таким образом, синтаксис эпоса «Китаби Деде Коркуд» представляет собой важнейший компонент лингвокультурного кода азербайджанского народа. Его структурные особенности отражают специфику национального мышления, основанного на героизме, коллективизме и сакральном отношении к слову.

Проведённое исследование позволяет сделать следующие выводы:

- синтаксические модели эпоса являются вербальными репрезентациями культурных архетипов;
- структура предложений отражает тип мышления и мировосприятия древнетюркского общества;
- синтаксис выступает как средство сохранения и передачи культурной памяти.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования её результатов в преподавании тюркских языков, лингвокультурологии и теории текста.

Перспективы дальнейших исследований связаны с:

- сравнительным анализом синтаксиса других тюркских эпосов;
- изучением влияния эпоса на современный азербайджанский язык;
- расширением междисциплинарного подхода к анализу языка и культуры.

Таким образом, синтаксис «Китаби Деде Коркуд» является неотъемлемой частью лингвокультурного кода азербайджанского народа. Его структурные особенности – лаконизм, параллелизм, сочинительная связь, формульность и императивность – представляют собой грамматическое выражение национального мировидения, основанного на героизме, коллективизме и сакральном отношении к слову. Через синтаксис эпоса раскрываются глубинные механизмы взаимодействия языка и культуры,

формируется образ человека как носителя слова и чести.

Изучение синтаксиса «Китаби Деде Коркуд» в лингвокультурологическом аспекте не только расширяет представление о древних типах языкового мышления, но и позволяет понять генетическую основу современного азербайджанского языка и его культурно-семантического пространства.

Список литературы

- Ализаде, А.Г. (2001). *Синтаксис древнетюркских памятников и его культурно-исторические функции*. Нурлан.
- Ахмедов, А. М. (1983). *Китаби Деде Коркуд и формирование азербайджанского литературного языка*. Элм.
- Воробьёв, В. В. (1997). *Лингвокультурология: теория и методы*. Наука.
- Гасимова, Ф. С. (2014). *Язык и культура: типология синтаксических структур в азербайджанской поэтической традиции*. Адильоглу.
- Гумбольдт, В. фон. (1984). *О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества*. Прогресс.
- Ибрагимов, Ш. А. (1989). *Структура и стиль эпоса «Китаби Деде Коркуд»*. Язычы.
- Azmun, Y. (2020). The new Däda Qorqut tales from the recently found third manuscript. *Journal of Old Turkic Studies*.
- Babayeva, E. (2007). The Book of Dede Korkut. *Turkish Studies*.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Türk Dil Kurumu.
- Köprülü, M. F. (2006). *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.
- Lewis, G. (1974). *The Book of Dede Korkut*. Penguin Books.
- Meeker, M. E. (1992). The Dede Korkut ethic. *International Journal of Middle East Studies*, 24(3), 395–417.
- Reichl, K. (1992). *Oral Epics of Central Asia*. Indiana University Press.
- Rentzsch, J. (2011). Modality in the Dede Qorqud Oğuznamələri. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*.
- Rossi, E. (1952). *Il Kitab-i Dede Qorqut*. Vatican City.

References

- Akhmedov, A.M. (1983). *Kitabi Dede Korkud i formirovanie azerbaidzhanskogo literaturnogo yazyka* [The Book of Dede Korkut and the formation of the Azerbaijani literary language]. Elm.
- Alizade, A.G. (2001). *Sintaksis drevnetyurkskikh pamyatnikov i ego kul'turno-istoricheskie funktsii* [Syntax of Old Turkic monuments and its cultural-historical functions]. Nurlan.
- Azmun, Y. (2020). The new Däda Qorqut tales from the recently found third manuscript. *Journal of Old Turkic Studies*.
- Babayeva, E. (2007). *The Book of Dede Korkut*. Turkish Studies.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı* (Vols. I–II). Türk Dil Kurumu.
- Gasymova, F. S. (2014). *Yazyk i kul'tura: Tipologiya sintaksicheskikh struktur v azerbaidzhanskoi poeticheskoi traditsii* [Language and culture: Typology of syntactic structures in the Azerbaijani poetic tradition]. Adiloglu.
- Humboldt von, W. (1984). *O razlichii stroeniya chelovecheskikh yazykov i ego vliyaniya na dukhovnoe razvitie chelovechestva* [On the difference in human language structure and its influence on the spiritual development of mankind]. Progress.
- Ibrahimov, Sh. A. (1989). *Struktura i stil' epasa «Kitabi Dede Korkud»* [The structure and style

of the epic «The Book of Dede Korkut»]. Yazychy.

Köprülü, M. F. (2006). *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.

Lewis, G. (1974). *The Book of Dede Korkut*. Penguin Books.

Meeker, M. E. (1992). The Dede Korkut ethic. *International Journal of Middle East Studies*, 24(3), 395–417.

Reichl, K. (1992). *Oral Epics of Central Asia*. Indiana University Press.

Rentzsch, J. (2011). Modality in the Dede Qorqud Oğuznameleri. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*.

Rossi, E. (1952). *Il Kitab-i Dede Qorqut*. Vatican City.

Vorobyov, V. V. (1997). *Lingvokul'turologiya: Teoriya i metody* [Linguoculturology: Theory and methods]. Nauka.

Вафа Абдуллаева-Набиева

Насими атындағы Тіл білімі институты

Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы (ӘҰҒА)

Баку, Әзірбайжан

(E-mail: vefa.abdulla@gmail.com)

«Қорқыт ата кітабы» тілінің синтаксисі:

лингвомәдениеттанымдық аспект

Аңдатпа. Бұл мақалада «Қорқыт ата кітабы» эпосының синтаксистік жүйесі тілді мәдени мағынаның, этникалық жадының, халықтың дүниетанымының құралы ретінде қарастыратын лингвомәдени көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – оғыз-әзербайжан этникалық тобының ұлттық дүниетанымын қалыптастыратын синтаксистік үлгілер мен мәдени кодтар арасындағы байланысты анықтау. Талдау эпос синтаксисі ұжымдық сананы, адамгершілік құндылықтарды, батырлық мінез-құлық мұраттарын көрсететін грамматикалық ғана емес, мәдени-семантикалық қызмет атқаратынын көрсетеді.

Ауызша дәстүрден бастау алатын, ритуалистік сипаттағы параллелизм, эллипсис, асиндетон, бұйрық рай сияқты синтаксистік белгілерге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл конструкциялар намыс, отбасы, тағдыр және батылдық идеяларын қамтитын мәдени архетиптердің сөздік баламасы ретінде қызмет етеді. Мәтіннің синтаксистік ұйымдасуы көне ойдың танымдық және эмоционалдық үлгілерін ашады, оларда сөз – әрекет, сөйлеу – киелі күштің көрінісі ретінде қабылданады.

«Қорқыт ата кітабы» синтаксисі грамматикалық формалар мен мәдени мағыналардың өзара әрекеттесуінен таңбалар мен құндылықтардың тұрақты жүйесін тудыратын ұлттық сананың құрылымдық үлгісі ретінде шығады. Сонымен эпосқа лингвомәдени талдау жасау оның тілін тек филологиялық зерттеу объектісі ретінде ғана емес, сонымен қатар әзірбайжан халқының рухани дүниесінің, этникалық болмысының, тарихи жадының көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, синтаксис, «Қорқыт ата кітабы», әзірбайжан тілі, мәдени код, этникалық ойлау, эпос, менталитет, қарым-қатынас үлгілері.

Vafa Abdullayeva-Nabiyeva
Nasimi Institute of Linguistics
Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)
Baku, Azerbaijan
(E-mail: vefa.abdulla@gmail.com)

Syntax of the «Kitabi Dede Korkud» Language in the Linguocultural Aspect

Abstract. This article examines the syntactic system of the epic poem «Kitabi Dede Korkut» from the perspective of a linguacultural approach, which views language as a vehicle of cultural meanings, ethnic memory, and the worldview of a people. The aim of the study is to identify the relationship between syntactic patterns and cultural codes that shape the national worldview of the Oghuz-Azerbaijani ethnic group. The analysis demonstrates that the syntax of the epic performs not only a grammatical but also a cultural-semantic function, reflecting collective consciousness, moral values, and ideals of heroic behavior.

Particular attention is paid to syntactic features such as parallelism, ellipsis, asyndeton, and imperative forms, which originate in oral tradition and are ritualistic in nature. These constructions serve as verbal equivalents of cultural archetypes embodying ideas of honor, family, destiny, and courage. The syntactic organization of the text reveals cognitive and emotional models of ancient thought, in which words are perceived as actions and speech as manifestations of sacred power.

The syntax of «Kitabi Dede Korkud» emerges as a structural model of national consciousness, where the interaction of grammatical forms and cultural meanings creates a stable system of symbols and values. Thus, a linguacultural analysis of the epic allows us to consider its language not only as an object of philological study but also as a reflection of the spiritual world, ethnic identity, and historical memory of the Azerbaijani people.

Keywords: linguacultural studies, syntax, «Kitabi Dede Korkud,» Azerbaijani language, cultural code, ethnic thinking, epic, mentality, communication models

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдуллаева-Набиева В. – филология ғылымдарының докторы, доцент, Насими атындағы Тіл білімі институты, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы (ӘҰҒА), Баку қ., Әзірбайжан.

Сведения авторах:

Абдуллаева-Набиева В. – доктор филологических наук, доцент, Институт языкознания имени Насими, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), г. Баку, Әзірбайжан.

Information about authors:

Abdullayeva-Nabiyeva V. – Doctor of Philology, Associate Professor, Nasimi Institute of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Baku, Azerbaijan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

A. Imankulova, G. Kortabayeva

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

(E-mail: aiga1709@gmail.com)

Arabic-Persian Borrowings In Political Terminology: A Comparative Analysis Of Turkish And Kazakh

Abstract. This article examines Arabic-Persian borrowings in the political vocabulary of Turkish and Kazakh, two Turkic languages that shared a common historical substrate but followed divergent paths of standardisation during the twentieth century. Drawing on comparative-historical and lexical-semantic analysis, the study traces the etymological origins of a set of attested political terms, documents their phonological and morphological adaptation, and accounts for differences in their modern usage. The analysis shows that Arabic-Persian elements constitute a significant historical layer in both terminological systems, but that deliberate lexical replacement in Turkey and Soviet-period standardisation in Kazakhstan produced structurally distinct outcomes. These divergences carry implications for cross-linguistic interpretation in political and institutional discourse.

Keywords: Arabic-Persian borrowings, political terminology, Turkish; Kazakh, language contact, lexical comparison

DOI: <https://doi.org/10.71078/20g7py63>:

Received: 27.06.2026; Accepted: 02.07.2026; Available online: 04.07.2026..

Introduction

The lexicon of political discourse in any language reflects the institutional and cultural history through which that language has passed. In the case of the Turkic languages, one of the most consequential episodes in that history is the long-term contact with Arabic and Persian, which began no later than the eighth century and intensified with the adoption of Islam and the integration of Turkic rulers into the administrative traditions of the Islamic world (Johanson & Csató, 1998, pp. 81-125). Through this contact, a large number of terms associated with governance, law, and social organisation entered Turkic languages, many of which persist in contemporary use.

Turkish and Kazakh offer a particularly instructive comparison because they represent the two most widely spoken Turkic languages and because their modern histories diverged sharply. The Turkish language reform, launched in earnest after 1928, pursued a systematic replacement of Arabic and Persian elements with words collected from popular speech or coined from native roots (Lewis, 1999, pp. 1-25). In Kazakhstan, the development of a standardised literary language was shaped by Soviet policy, which promoted unified terminology across the Union's languages and favoured forms that were internationally recognisable, often transmitted through Russian (Johanson & Csató, 1998, pp. 312-325). The result is that two languages which shared much of their classical political vocabulary now organise that vocabulary in markedly different ways.

The present study addresses the following questions: which Arabic-Persian terms entered both Turkish and Kazakh political vocabulary; how were they adapted phonologically and

morphologically; and where and why do the two languages now diverge? The aim is not to produce a comprehensive lexical inventory, but to analyse a representative set of terms in sufficient depth to illuminate the structural patterns at work.

Materials and methods

The analysis is based on a corpus of twelve political terms of confirmed Arabic or Persian etymology, selected on the following criteria: (1) secure etymological attestation in Clauson's *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (1972); (2) functional relevance to political or legal discourse; (3) attestation in both Turkish and Kazakh in contemporary official sources, including the Constitution of the Republic of Turkey (1982, as amended) and the Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995, as amended). Where a direct borrowing is absent in one language, a functionally equivalent term is examined in its place.

Each term is examined with regard to its Arabic or Persian source form, its phonological adaptation to Turkic phonology (including vowel harmony and consonant shifts), its morphological integration, and its semantic development from the source language to contemporary usage. This procedure follows the framework for loanword analysis established by Haugen (1950, pp. 210-231), who distinguished importation (the reproduction of foreign phonological substance) from substitution (the replacement of foreign elements with native equivalents). Terms showing substitution rather than importation are treated as evidence of terminological restructuring.

The comparative component follows Weinreich's (1953, pp. 1-40) principle that contact-induced changes can be identified by comparing the structural positions occupied by formally related items in two or more languages. The analysis is qualitative; no statistical claims are made.

Results and discussion

Arabic entered the Turkic languages in two principal channels. The first was religious and scholarly: as the language of the Quran and of Islamic jurisprudence, Arabic supplied terminology for concepts of law, governance, and moral obligation. The second channel was administrative and literary Persian, which served as the prestige language of the courts of the Seljuq and subsequent dynasties and which had itself extensively borrowed from Arabic in these domains. Clauson (1972, pp. 3-15) notes that pre-Islamic Old Turkic had a vocabulary of political organisation centred on native terms such as *qağan* 'supreme ruler' and *el* 'realm', but that after Islamisation the Arabic-Persian layer came to supply much of the vocabulary for abstract political and legal concepts.

This process was neither uniform nor instantaneous. As Johanson (1998, pp. 81-125) shows, the rate and character of borrowing varied across time and across different registers. Chancery Persian supplied administrative terms; theological Arabic supplied normative and juridical vocabulary; and popular bilingualism produced phonologically adapted forms that departed substantially from the source language shapes. The result, by the Ottoman and Chagatai periods, was a political lexicon in which Arabic-Persian elements were so deeply integrated that they were no longer perceived as foreign by educated speakers.

Comparative Analysis of Selected Terms. Justice: adalet / әділет

Both Turkish *adalet* and Kazakh *әділет* derive from Arabic *ʿadl*, meaning 'rectitude, justice'. The Arabic root *ʿ-d-l* carries both a juridical sense (the equitable application of law) and a moral one (uprightness of character). In Ottoman Turkish, *adalet* was the primary term for the concept of just rule and figured centrally in the political theory of the Sultanate (Lewis, 1999, p. 15). The Turkish form preserves the Arabic phonological structure with adaptation to Turkic phonotactics: the pharyngeal *ʿ* is lost, and vowel harmony is not applied since the word entered as an established loanword. In contemporary Turkish constitutional usage, the

term appears in formulations such as *adalet ilkeleri* ('principles of justice') and in the name of the Ministry of Justice (*Adalet Bakanlığı*).

The Kazakh form *әділет* shows vowel harmony applied to the borrowed stem: the initial Arabic /a/ is fronted to /ä/ (orthographic *ə*) in accordance with the front-vowel environment of the word. The term functions identically in institutional usage, appearing in the name *Әділет министрлігі* ('Ministry of Justice'). The semantic range of the two forms is parallel: both retain the dual juridical-ethical dimension of the Arabic source, and both have been recontextualised within the framework of modern state institutions without loss of this original semantic content.

Politics: siyaset / саясат

Turkish *siyaset* and Kazakh *саясат* both derive from Arabic *siyāsa*, a verbal noun from the root s-w-s, meaning the management or governance of affairs, particularly the governance of a polity. In classical Arabic political thought, *siyāsa* designated the practical art of governance as distinct from normative jurisprudence (*fiqh*). The Ottoman term *siyaset* had a somewhat narrower punitive sense in certain administrative contexts, but by the modern period both forms had converged on the general meaning of 'politics, political activity'.

The Turkish form *siyaset* retains the Arabic consonantal skeleton with standard adaptation; the Arabic diphthong /aw/ has been monophthongised to /e/ (*siyāsa* → *siyaset*), and the word takes Turkish case suffixes productively: *siyasi* ('political', adjectival derivative), *siyasetçi* ('politician'). The Kazakh form *саясат* shows the back-vowel harmony variant, with Arabic /i/ rendered as /a/ in the initial syllable. The Kazakh adjective *саяси* ('political') is formed in the same way as Turkish *siyasi*. Both forms appear in parallel constitutional phrases: Turkish *siyasi partiler* and Kazakh *саяси партиялар* ('political parties').

State: devlet vs. мемлекет

Turkish *devlet* derives from Arabic *dawla*, originally meaning 'turn, rotation' and by extension the cycle of dynastic power; in political Arabic it came to mean the state or ruling dynasty. It entered Ottoman Turkish early and became the central term for the concept of the state. In Republican Turkish, *devlet* survived the language reform and remains the unmarked term for 'state' in constitutional and administrative usage: *Türkiye Cumhuriyeti Devleti* ('the State of the Republic of Turkey').

Kazakh, by contrast, uses *мемлекет* for 'state'. This form derives from Arabic *mamlaka*, meaning 'kingdom, realm'. The two Arabic source forms — *dawla* and *mamlaka* — are semantically related but distinct; their differential survival in Turkish and Kazakh reflects the different vocabularies that were selected for standardisation in the respective contexts. Clauson (1972, p. 769) records the Old Turkic use of *el* for 'realm', but the Arabic-derived forms displaced it at different rates and in different forms across the Turkic world. The result is that the two most widely spoken Turkic languages use different Arabic-derived words for the same fundamental political concept.

Law: hukuk / құқық

Turkish *hukuk* and Kazakh *құқық* both derive from Arabic *ḥuqūq*, the plural of *ḥaqq* ('right, truth, entitlement'). The Arabic plural was borrowed as a singular collective noun in both languages, designating the body of law or the field of legal rights. In Turkish, *hukuk* is the standard term in legal and academic discourse: *hukuk fakültesi* ('faculty of law'), *hukukçu* ('jurist'), *hukuki* ('legal, juridical'). The form preserves the Arabic emphatic consonant *ḥ* as an aspirated /h/ in Turkish.

The Kazakh form *құқық* is phonologically more substantially adapted: the Arabic initial *ḥ* is rendered as a uvular stop /q/ (Kazakh *қ*), and the vowels conform to the back-vowel harmony of Kazakh (Arabic /u/ and /u:/ → Kazakh /ү/). The resulting form looks quite different from the Turkish cognate but is historically the same borrowed item. This case illustrates how the same Arabic source form can undergo substantially different phonological adaptation in two closely related languages, producing cognates that are not immediately recognisable as such.

Ambassador: büyükelçi vs. елші

The term for ‘ambassador’ illustrates a case in which an Arabic-Persian borrowing has been replaced in one language but not the other. Classical Ottoman Turkish used *sefir*, from Arabic *safir* (‘envoy, ambassador’). During the Republican language reform, *sefir* was largely displaced by *büyükelçi*, a calque constructed from the native Turkish elements *büyük* (‘great’) and *elçi* (‘envoy, messenger’). The latter word, *elçi*, is itself an ancient Turkic term documented in Old Turkic texts (Clauson, 1972, p. 140).

Kazakh retains and uses *елші* directly as the standard term for ‘ambassador’, appearing in constitutional formulations such as *Қазақстан Республикасының елшісі* (‘Ambassador of the Republic of Kazakhstan’). The word is cognate with Turkish *elçi*; both continue the Old Turkic *el + či* formation. The difference between the two languages is that Turkish moved the native term from a lower-register position to the highest formal register through the calque *büyükelçi*, while Kazakh used *елші* directly at that register without the need for a calque. This case shows that the reform process in Turkey sometimes created new formations from native elements rather than simply retaining borrowings or creating them, and that Kazakh preserved an older Turkic solution that Turkish had partially sidelined.

Structural Patterns and Their Causes

The cases analysed above reveal three structural patterns. First, parallel semantic continuity: terms such as *adalet/әділет* and *siyaset/саясат* show that the Arabic-Persian layer maintains conceptual frameworks inherited from classical Islamic political thought, even when the institutional contexts have changed entirely. The semantic fields of these terms have not contracted or expanded dramatically; they have been recontextualised within modern state structures while retaining their core meaning.

Second, differential phonological adaptation: the comparison of *hukuk/құқық* shows that the same Arabic source form can be phonologically restructured in substantially different ways depending on the phonological system of the recipient language and the period and channel of borrowing. Turkish preserves more of the Arabic phonological surface, while Kazakh subjects borrowings more consistently to its own phonological rules, particularly vowel harmony and the uvular articulation of back consonants.

Third, deliberate lexical replacement in Turkish: cases like *büyükelçi* for *sefir*, and *devlet* retained while Kazakh chose *мемлекет*, reflect the asymmetry introduced by the Turkish language reform. Lewis (1999, pp. 67-89) documents extensively how the reform drove by the Turkish Language Society (*Türk Dil Kurumu*) after 1932 aimed systematically at reducing the Arabic-Persian component of Turkish vocabulary. In Kazakh, no comparable programme of replacement was undertaken; the Soviet-period standardisation aimed at consistency and at facilitating terminology parallel to Russian scientific and administrative discourse, but it did not treat Arabic-Persian elements as inherently undesirable (Johanson & Csató, 1998, pp. 312-325).

The two processes produced structurally different outcomes. In Turkish, the terminological system shows a relatively sharp cleavage between the older Ottoman layer (which survives in *adalet*, *siyaset*, *hukuk*, *devlet*) and a newer Republican layer of native or calqued terms (*büyükelçi*). In Kazakh, the system is more continuous: Arabic-Persian elements were adapted and retained alongside native terms and international vocabulary, without systematic purge of the borrowed layer.

Implications for Cross-Linguistic Communication

The divergences documented above have practical consequences for translation and for the interpretation of political texts across the two languages. Formally cognate terms – those derived from the same Arabic or Persian source – occupy overlapping but not identical semantic and stylistic positions in Turkish and Kazakh. A term that carries a formal, institutional register in one language may carry a slightly different range of connotations in the other,

partly because of differences in the history of reform and partly because of differences in the institutional structures through which terminology is produced and validated.

More practically, cases of lexical non-correspondence – such as *devlet* versus *мемлекет* for ‘state’, or *büyükelçi* versus *елші* for ‘ambassador’ – require translators and comparative lawyers to treat etymological similarity with caution. The shared Arabic-Persian substrate creates a false impression of terminological equivalence that a careful comparison of usage reveals to be only partial.

This observation connects to a broader point made by Weinreich (1953, pp. 47-63) about interference between languages in contact: when two languages share a large common lexical layer, the divergences in that shared layer are often more consequential for communication than the differences in vocabulary that have no common source. Speakers familiar with the shared Arabic-Persian substrate of Turkic languages may assume equivalence where careful analysis reveals systematic divergence.

Conclusion

The analysis confirms that Arabic-Persian borrowings form a historically central layer of political vocabulary in both Turkish and Kazakh and that this layer continues to organise key conceptual categories in contemporary political discourse. At the same time, the two languages have processed this shared inheritance in structurally different ways: Turkish through a reform programme that selectively replaced borrowings with native or calqued terms, Kazakh through a standardisation process that retained and adapted the borrowed layer without systematic replacement.

The practical consequence is a set of terminological systems that are partially convergent and partially divergent. Pairs such as *adalet/әділет* and *siyaset/саясат* represent genuine functional and semantic parallels. Pairs such as *devlet/мемлекет* represent differential selection from the same historical borrowing stock. Cases such as *büyükelçi/елші* represent fundamentally different structural solutions to the same terminological problem.

These findings suggest that the comparative study of political terminology in Turkish and Kazakh requires attention not only to etymology – which may suggest a shared substrate – but also to the specific histories of lexical reform and standardisation through which each language has processed that substrate. Further research based on larger corpora drawn from constitutional texts, diplomatic correspondence, and parliamentary debate would allow the patterns identified here to be tested on a broader empirical base.

References

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995, as amended 2022). Accessed via the official portal of the President of the Republic of Kazakhstan.

Constitution of the Republic of Turkey (1982, as amended 2017). Grand National Assembly of Turkey official text.

Haugen, E. (1950). *The analysis of linguistic borrowing*. *Language*, 26(2), 210–231. <https://doi.org/10.2307/410058>

Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.). (1998). *The Turkic Languages*. London: Routledge.

Lewis, G. (1999). *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press.

Nadelyaev, V. M., Nasylov, D. M., Tenishev, E. R., & Shcherbak, A. M. (1969). *Drevnetyurksky slovar'* [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka.

Sevortyan, E. V. (1989). *Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov* [Etymological Dictionary of Turkic Languages]. Moscow: Nauka.

Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York: Linguistic Circle of New York. [Reprinted by Mouton, The Hague, 1968.]

Abdualiyev, Q. (2012). *Qazaq tilinin terminologiyasy* [Terminology of the Kazakh Language]. Almaty: Qazaq Universiteti.

Syzdyqova, R. (1997). *Qazaq adebi tilinin tarihy* [History of the Kazakh Literary Language]. Almaty: Ana Tili.

А. Иманқұлова, Г. Қортабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан.

(E-mail: aiga1709@gmail.com)

Араб-парсы кірме сөздерінің саяси терминологиядағы орны: түрік және қазақ тілдерінің салыстырмалы талдауы

Аңдатпа. Бұл мақалада ортақ тарихи негізге ие болғанымен, XX ғасырда тілдік стандарттандыру үдерісі әртүрлі бағытта дамыған екі түркі тілі – түрік және қазақ тілдеріндегі саяси лексика құрамындағы араб-парсы кірме сөздері қарастырылады. Салыстырмалы-тарихи және лексика-семантикалық талдау әдістеріне сүйене отырып, зерттеуде саяси терминдердің этимологиялық төркіні анықталып, олардың фонетикалық және морфологиялық бейімделу ерекшеліктері сипатталады, сондай-ақ қазіргі қолданыстағы айырмашылықтарының себептері түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелері араб-парсы тілдік элементтерінің екі тілдің де саяси терминологиялық жүйесінде маңызды тарихи қабат құрайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, Түркиядағы мақсатты түрде жүргізілген лексикалық жаңарту саясаты мен Қазақстандағы кеңестік кезеңдегі тілдік стандарттандыру нәтижесінде бұл терминологиялық жүйелердің құрылымдық тұрғыдан әртүрлі сипат алғаны айқындалды. Аталған айырмашылықтар саяси және институционалдық дискурстағы тілдер арасындағы өзара түсіністік пен терминдерді интерпретациялау үдерісіне ықпал етеді.

Түйін сөздер: араб-парсы кірме сөздері, саяси терминология, түрік тілі, қазақ тілі, тілдік байланыс, лексикалық салыстыру

А. Иманкулова, Г. Кортабаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан.

(E-mail: aiga1709@gmail.com)

Арабо-персидские заимствования в политической терминологии: сравнительный анализ турецкого и казахского языков

Аннотация. В статье рассматриваются арабо-персидские заимствования в политической лексике турецкого и казахского языков — двух тюркских языков, имеющих общую историческую основу, но прошедших различные пути языковой стандартизации в XX веке. На основе сравнительно-исторического и лексико-семантического анализа исследуются этимологическое происхождение ряда политических терминов, особенности их фонетической и морфологической адаптации, а также причины

различий в их современном употреблении. Результаты исследования показывают, что арабо-персидские элементы образуют значительный исторический пласт в терминологических системах обоих языков. Вместе с тем целенаправленная политика лексического обновления в Турции и стандартизация языка в советский период в Казахстане обусловили формирование структурно различных терминологических систем. Выявленные различия имеют значение для межъязыковой интерпретации политического и институционального дискурса.

Ключевые слова: арабо-персидские заимствования, политическая терминология, турецкий язык, казахский язык, языковые контакты, лексическое сопоставление.

Авторлар туралы мәлімет:

Иманқұлова А. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Қортабаева Г.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about the authors:

Imankulova A. – Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kortabaeva G.K. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Иманкулова А. – магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Кортабаева Г.К. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.21.51

Ғылыми мақала

Асенова Айгүл Халдарқызы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: assenova.aigul@kaznu.kz)***Қазақ және ноғай тілдерінің ортақ лексикасы:
салыстырмалы-тарихи аспект**

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдерінің классификациясы бойынша қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және ноғай тілдері қарастырылды. Аталған тілдердегі ортақ атауларға лексика-семантикалық талдау жасалып, өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Тіл білімінің салыстырмалы-тарихи бағытының аясын кеңейту мақсатында қарастырылып отырған зерттеуіміз түбі бір түркі тілдерінің семантизация, этимология салалары үшін де зор маңызға ие. Тарихи даму барысында бір-бірімен тығыз байланыста болған ноғай-қазақ тілдерінің тілдік бірліктері арқылы грамматикалық, фонетикалық жүйелері ұқсас екенін байқаймыз. Тарихи эпостық жырлардың тіліндегі қару-жарақ атаулары, діни ұғымдар, мал атаулары, тұрмыстық бұйымдар атаулары, кейбір дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары секілді т.б. лексикалық қабаты бір-біріне жақындығын дәлелдеп отыр. Түрлі тарихи-экономикалық жағдайлар мен аумақтық қашықтық әсерінен бүгінде тілдердің бір-бірінен алыстап кеткендігі белгілі. Тіпті өзге туыс емес тілдердің ерекшеліктерін бойына қабылдап алғанын да зерттеулер көрсетіп отыр. Алайда түбі бір түркілік тілдердің табиғаты өзінің негізін сақтап қалған. Осы негіздік белгілер бізге ғылыми зерттеулерге жол ашады. Ұқсас тілдердегі ортақ сөздер арқылы тілдер табиғаты ашылып, қойнауындағы жасырын тілдік ақпараттар арқылы бүгінгі тіл саласының қорын байыта аламыз.

Түйін сөздер: түркі тілдері, ноғай тілі, түркілік бірліктер, семантизация, салыстырмалы әдіс, лексика-семантикалық тәсіл

DOI: <https://doi.org/10.71078/cf1fg159>

Түсті: 27.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Түркі тілдері – тарихы терең, сан қатпарлы. Олардың қалыптасуында көне түркі кезеңіндегі ұлыстардың, этникалық бірлестіктердің бір-біріне тигізген ықпалы зор. Түркі тілдерінің қалыптасуы мен дамуының күрделі болу себебі – түркі тайпалары бірде қосылып тайпалық бірлестік құрса, бірде басқа мемлекеттер құрамында өмір сүрді. Осы себепті түркі тілдерін классификациялау оңайға соқпаған. Көптеген түрколог ғалымдар өзіндік зерттеулер жүргізе отырып, түрлі топтар мен топшаларға жіктегені белгілі. Осындай жіктелімдер арасынан біз ғалым Н. Баскаковты негізге аламыз. Ғалымның классификациясы бойынша қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және ноғай тілдері зерттеуіміздің нысанына алынды.

Қазақтың әдеби тілі сонау көне түркі кезеңіндегі тілдік мұралар негізінде қалыптасты. Уақыт өте келе түрлі тарихи оқиғалар әсерінен дамудың ұзақ үрдісін басынан өткерді. Тарихи қалыптасу барысында фольклорлық туындыларынан, эпостық шығармаларынан, жыраулық поэзиясынан біз ноғай тіліне тән ерекшеліктерді байқай аламыз.

Біз қарастырып отырған ноғай тілі мен қазақ тілі – XVII ғасырға дейін этникалық

байланыста болған, кейбір тарихи-саяси жүйесі мен мәдени мұралары ортақ этностар.

Екі этностың тілдік мұраларының түбі бір екенін тілдік материалдары көрсетіп отыр. Осы әдеби және тілдік мұралар негізінде біз бүгінгі екі тілдің жай-күйіне, ортақ ерекшелігіне баға береміз. Ноғай және қазақ тілдерінің арасындағы тілдің кумулятивті қызметі арқылы көрініс беретін ортақ жалғастықтар мен ұқсастықтарды зерттеу арқылы қазіргі қазақ тіл білімінің қалыптасуындағы рөлін айқындай аламыз.

Түбі бір түркі тілдерін салыстырмалы талдау әдісі арқылы тілдің даму динамикасын айқындап, бұл бағыттағы зерттеулердің аясын кеңейтеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қыпшақ бұтағынан тараған қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ ерекшеліктерді зерделеу барысында ноғай тіліне байланысты және эпостық жырларының лексикалық табиғаты туралы ғылыми зерттеу еңбектердің теориялық қағидаттары мен әдіс-тәсілдері негіз ретінде алынды. Түркітанушы Н.А. Баскаковтың «Ногайский язык и его диалекты» еңбегі, И.М. Сикалиевтың «Ногайский героический эпос» атты монографиясы, Ноғайлы дәуірі жырларының тілі туралы Ш.Уәлихановтың шығармалар жинағы, Қ.Өмірәлиевтің «Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер» еңбегі, М.Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», Ә.Құрышжановтың «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері», Р.Сыздықтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы», А.Салқынбайдың «Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы» атты кандидаттық диссертациясы, Б.Момынованың «Қазақ әдеби тілі тарихын зерттеу жүйесі» еңбектері, ғылыми зерттеу жұмыстары мен түрлі сөздіктер пайдаланылды. Екі тілге тән ортақ тілдік бірліктерге талдау жасауда жинақтау, семантикалық талдау, салыстыру, тарихи-генетикалық талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тарихқа көз жүгіртсек Алтын Орда хандығы ыдырап, Ақ Орда әлсірей бастағанда Еділ мен Жайықтың арасында Ноғай ордасы құрылғаны белгілі. Ғалым Ш. Уәлиханов Қазақ хандығы мен Ноғай ордасын «бауырлас орда» деп жазғаны бекер емес. Қазақ әдебиетінің кезінде «ноғайлы дәуірінің әдебиеті» деп аталып келіп бүгінде әдеби мұраларымыздың қойнауына етене еніп кеткен «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Шора», «Ер Жабай», «Орақ-Мамай» тарихи жырлары – XIV-XVI ғасырдың фольклорлық туындылары, ноғайлы дәуірінің алтын мұралары.

Түркітануда әйгілі Баскаков классификациясы бойынша қыпшақ-ноғай бұтағына енетін қазақ және ноғай тілдері арасындағы тарихи байланыстың нәтижесінде ноғай тіліне тән көптеген тілдік бірліктер біздің тілімізге сіңіп кеткенін байқауға болады.

Ғалым Б. Момынова «Қазақ әдеби тілінің тарихы» еңбегінде былай дейді: «Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, көне қыпшақ тілінің бүгінге жеткен «көзі» саналады, қарақалпақ, ноғай және өзбек тілдерімен бірлесе отырып, қыпшақ-ноғай шағын тобын құрайды» (Момынова, 2011: 43).

Қыпшақ-ноғай бұтағына кіретін тілдердің ұлттық мұралары бір-біріне ұқсас, себебі түбі бір түркілік мұралар болатын. Тіпті қазақ әдебиетінің ерекше дәуірінің бірі – жыраулық дәуір. Осы кезеңнің алтын қорын құрайтын жыраулар да ноғайлы елінің тұлғалары. Ол туралы ғалымдар зерттеулері дәлел. Қазтуған, Шалкиіз, Асан қайғы, Доспамбет жырау секілді жырдың саңлақтары ноғайлық үлгіде жырлаған.

Ноғайлы дәуіріне жататын әдеби мұралар қатарына ғалым Ш.Уәлиханов жыраулар поэзиясының өкілдерін кіргізе отырып мынадай ой айтқан: «Әз – Жәнібек, Жиренше шешен, Асан қайғы туындарын ноғайлы-қазақ дәуірінде туған, әрі өлең – жырдың алтын дәуірі» деп баға берген (Валиханов, 1961: 86).

Шындығында тілімізде ноғайлы кезеңі деп қарастырылатын тарихи жырлардың тілдік табиғаты ғалымдар тарапынан зерттелді. Тарихи жырлардағы тілдік ерекшеліктер айқандалып, талдау жасалды. Осы көштің басында ғалым Р. Сыздық зерттеулерінің маңызы зор. Академик Р. Сыздық жыраулар поэзиясы тіліндегі лексемаларды іріктей келе кейбір қолданыстардың қазақ тіліне бейтаныс, мағынасы күңгірттігін байқаған. Қазтуғанның «Салп-салпыншақ ана үш өзені», Шалкиіздің «Күліктен бек ұнармын» секілді т.б. сөздерді мысал кетіре отырып, ноғай тіліне тән ерекшеліктер болуы мүмкін екендігін айтқан.

Ноғайлы дәуіріндегі мұндай ерекшеліктерді алғаш рет ғалым Қ. Өмірәлиев өзінің «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты зерттеуінде ноғай ордасынан келген ру-тайпалар арқылы біздің тілімізге енгендігін жазған (Өмірәлиев, 2010: 85-87).

Ноғай-қазақ тілдерінің ұқсастықтарын айқындап көрсету үшін И.М. Сикалиевтің «Ногайский героический эпос» монографиясын негізге ала отырып ноғай халқының эпостық жыры «Едіге» негізінде тілдік талдаулар жасалды (Сикалиев, 1994: 243).

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Тарихи, экономикалық жағдайлар және орналасуындағы алшақтық салдарынан туыстас тілдердің арасындағы тілдік айырмашылықтар көбейгенін байқаймыз. Бүгінде ноғай тілі Астрахан аймағы, Ставрополь, Дағыстан, Черкес облыстарында мекен етеді. Кейбір грамматикалық ерекшеліктері қарақалпақ тіліне ұқсас әрі қазақ тіліне де жақын. Ноғай-қазақ арасындағы байланыс тарихтағы қазақ-жоңғар шапқыншылығын тұсында ажыраған.

Ноғай тілін зерттеу XIX ғасырдың басында қолға алына бастады. Күні бүгінге дейін түркітанушы, тілші ғалымдар тарапынан біршама зерттеулер жүргізілді. Осы көштің басында 300-ден астам ғылыми еңбектердің авторы түрколог-ғалым Н. Баскаков тұрады.

Ғалым Н. Баскаков өз зерттеулерінде ноғай диалектілерін үшке бөліп қарастырған:

1. Ақ ноғай диалектісі;
2. Қара ноғай диалектісі;
3. Ноғай диалектісі.

Ақ ноғай диалектісін Қарашай-Черкес аймағын мекендейтін кубань ноғайлары қолданады. Ал қара ноғай диалектісі болса Қараноғай өлкесінде тұратын ноғайларға тән. Ноғай диалектісінде Ащықұдақ, Қоясулы өлкелерінде тұратын халықтар сөйлейді.

Түркі тілдерін қолданылуын тарихына қарай ғалым Ө. Құрышжанов «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері» зерттеуінде екі түрге бөледі: өлі және тірі тілдер. Өлі тілдер белгілі бір кезеңдерде ғана қмір сүріп, қолданыстан шыға бастаған тілдер деп атаған. Ноғай тілін өлі тілдер қатарына жатқызып, жалпы саны – 41 мың деп көрсеткен (Құрышжанов, 1964:12).

Ноғай тілінің мемлекеттік тіл деңгейінде болғандығын Ноғай Ордасындағы дипломатиялық келіссөздердің осы тілмен жүргізілгенін ресми құжаттар дәлелдейді. Өз тарихында ноғай тілі де үш түрлі жазу жүйесін басынан өткерген. XVIII ғасырдан бастап 1928 жылға дейін араб графикасында одан латын жазуы, 1938 жылдан бастап орыс кириллицасын қабылдады. Қазіргі ноғай тілінде орыстың 33 әрібінен және 4 арнайы әріптен тұратын төмендегідей нұсқада қолданылып жүр:

Аа, Аь аь, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нь нь, Оо, Оь оь, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Уь уь, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Ғалым М. Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбегінде ноғай тілдеріндегі дауысты дыбыстар санын 11 екенін көрсетеді және кейбір дауысты дыбыстарының өзіндік ерекшеліктерін сипаттаған. Мәселен: ноғай тілінде жартылай ашық э дыбысымен қатар шығыс тілдерінен енген сөздермен келген аь дыбысы қолданылатынын айтқан. Басқа түркі тілдеріне қарағанда ноғай тілінде акустикалық

жағынан ерекше *ө-у-и* дыбыстары дифтонгоид екенін дәлелдеп көрсеткен (Томанов, 1992:16-25).

Көптеген ғалымдар ноғай тілі үшін кирилл жазуы ыңғайлы еместігін, тіпті кей төл дыбыстарын дұрыс қолдана алмай жатқандығын айтады. Мәселен, ноғай тілінде *сәуле* сөзін «*саввле*» деп жазып жүр. Осы секілді тілдік бірліктерді көптеп мысал келтіруге болады.

Фонетикалық жүйесінде қазақ тіліне ұқсас жерлерінің бірі осы әліпби тарихы деуге болады. Дегенмен қазақ тіліне қарағанда ноғай әдеби тілінің әліпбиі біршама жеңілдетілген. Қазақ-ноғай тілдерінің лексикалық табиғаты – кірме сөздердің көптігімен ерекшеленеді. Бұл әрине ұзақ жылдар бойы Кеңестік кезеңнің тигізген әсері болатын.

Ноғай тілінің кірме сөздері қазақ тілі секілді екі түрлі жағдайға байланысты қалыптасқан: бірі – ислам дінінің әсерінен араб-парсы тілінен енген кірме сөздер болса, екіншісі – орыс тілінен енген кірме сөздер.

Араб-парсы тіліне енген кірме сөздерді екі үлкен лексика-семантикалық топқа бөле аламыз:

1) құлшылық жасауға байланысты: Алла, арам, иман т.б.

2) уақыт өте мағынасы өзгерген кірме тілдік бірліктер: адам, хат, сабыр т.б.

Бүгінгі ғылыми зерттеулер ноғай әдеби тілін кубань диалектілері мен қара ноғай диалектілері негізінде қалыптасқанын дәлелдеп отыр. Диалектілік қабаты бойынша құмық, қарашай және черкес тілдерінің ықпалы зор болған.

Ноғай тілінің лингвистикалық ерекшеліктері бойынша қыпшақ бұтағына жататын қазақ, қарақалпақ, өзбек тілі мен қырым татарларына өте жақын.

Қазақ-ноғай тілдеріне ортақ тағы бір ұқсастық – қос тілдің фольклорлық туындылары оның ішінде мақал-мәтелдер мен өлеңдері және батырлық жырлары.

Мақал-мәтел – кез-келген ұлттық мәдени болмысын ашатын, тілінің шұрай мен терең қатпарлы иірімдерін танытатын бірлік. Тоқсау ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіріп, ұлттың болмысы мен таным-түсінігінен сыр шертетін құндылық. Ә. Қайдарша айтсақ этнос болмысы мен тіл әлемін танытатын арна. Қазақ-ноғай тілдері мақал-мәтелдер әлеміне бай, паремиологиялық қоры мол тілдер саналады. Ноғай тілі мен қазақ тілінің мақал-мәтелдері ұқсас, мәндес. Төменде мысал келтіріп көрелік (Баскаков, 1940: 150-160):

*Аш кьадырын токъ билмес
Авру кьадырын сав билмес.*

*Аш бала тоқ баламен
ойнамайды немесе Аш қадірін
тоқ білмес*

*Адамнын коьркуь опракь
Теректин коьркуь йапракь.*

*Азаш көркі – жапырақ,
Адам көркі – шүберек.*

*Тав тавгьа жолукьпас
Адам адамгьа жолугьур*

*Тау тауға жолықпас,
Адам адамға жолығар*

*Атадан ул тувса ийги
Ата йолын куьвса ийги*

*Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.*

Демек қос тілдің арасындағы байланыс бар екені олардың түпкі шығу тегінің бір болуымен және тарихи-мәдени байланыстар нәтижесі екенін ұқтық. Енді осы «байланысты көрсетуші лексемалар мен тілдік бірліктерді эпостық туындылары арқылы

да көрсетуге болады.

Ноғай халқының танымал эпостық туындылары – «Орак-Мамай», «Эр Косай», «Эр Шобан», «Эр Тарғын», «Адил Солтан», «Шора батыр», «Камбар» және т.б.

Түркі тектес халықтардың біразына, соның ішінде ноғай халқына да тән болған тарихи эпостардың бірі – Едіге батыр жыры. Едіге – ел билеуші, батыр, өмірде болған адам. Ол Тоқтамыс занның, Ақсақ Темірдің заманында ғұмыр кешкен. Тарихта атын қалдырған ісі – Алтын Орда мемлекетін қайта қалпына келтіруі еді. Едіге батыр тарихта Мәскеуге екі рет жорық ашқаны мәлім. Осы себептен де орыс үкіметі жырды, батырды сынға алды, көнені дәріптеушілік, басқындықты жақтау бар деп тыйым да салған болатын. Жыр туралы әдеби ғылыми щерттеулер баршылық. Алайда тілдік табиғатына арналған зерттеулер некен-саяқ.

«Едіге» жыры – қазақ, ноғай, қарақалпақ, өзбек, татар, түрікмен халықтарына ортақ жыр саналады. Оның ұзын саны 50-ге жуық нұсқасы таралған.

Ноғайдың тарихи жыры «Едіге» жырындағы лексикалық бірліктерді бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастыра аламыз:

1. Кісі атаулары: *Нурадин мырза, Эдиге, Токтамыс, Шахтемир, Кабарты Алып, Янбай, Кенегес ұлы Кер-Янбай, Манька йырав, Кубугул т.б.*

2. Діни лексема: *Кудай, Аллах, аьжел, дуния, Куьдиретли китап, Куфуалла, хайыр т.б.*

3. Ру-тайпа аттары: *казак, ногай, калмак, татар, маньгыт т.б.*

4. Саяси лексика: *мырза, хан, ханым, бийлер, алтын так, аьскер куьзетшилер, согыс, таксыр т.б.*

5. Жер-су атаулары: *Эзешик, Боз эшик, Эдил, Теним, Киев, Сыбыра, т.б.*

6. Тұрмыстық лексика: *юмыркань, ямгыр, заман, сабан той, юрт, келин, хатын, нагаша, шал, карт, авьлет т.б.*

7. Қару-жарақ атаулары: *қалқан, ер, садақ, темир сувлык т.б.*

8. Мал, жан-жануар атаулары: *құралай, сұңқар, тұлпар, аргымак, бие, боз бие, тай, тайлак, тана, сыйыр, ябагы, атан, кой, токлым, кара нар, кулын, ат т.б.*

Байқағанымыздай, тарихи жырдың тілдік қабатынан ноғай халқының өмірімен тығыз байланысты бірнеше лексика-семантикалық тақырыптық топтарға бөле отырып қарастыра отырып зерттеу жүргізе аламыз. Ноғайлы дәуірі жырларын толық қарастыра отырып мұндай тақырыптық топтардың саны арттыра беруге болады.

Қазақ-ноғай тілдері арасындағы байланысты лексикалық қабатын қарастыру арқылы көптеген ақпаратқа көз жеткізуге болады. Н. Баскаков редакциялығымен 1963 жылы «Ноғайша-орысша» сөздік жарық көрді. Сөздік бойынша ноғай тіліне тән тілдік бірліктерге қазақ тілімен салыстыра отырып, семантикалық тұрғыдан талдау жасау арқылы тіл табиғатына етене жақындай түсеміз. Екі тілдегі семантикалық ерекшеліктерді біз мынадай топтарға бөліп қарастырғанды жөн көрдік:

1) Бірдей қолданылатын сөздер: *абысын, абыз, бек, бел, берекет, кеш, кие, тамаша т.б.* Бұл топқа жататын сөздер екі тілде де формасы да мағынасы да бірдей, еш өзгеріске ұшырамаған. Тек кейбір лексикалық бірліктердің қосымша тағы да мағынасы бар. Мысалы: *кеш* сөзінің үш түрлі семасы көрсетілген: 1. Вечер; кеш болды – наступил вечер; 2. Поздно; кеш келдинь ты пришел поздно; 3. Ночь; бу кеше уйкламадым – в эту ночь я не спала (Ногайско-русский словарь, 1963: 164). *Кеш* сөзі ноғай тілінде *түн* мағынасын да беріп тұр.

2) Фонетикалық өзгерістерге ұшыраған бірақ мағынасы бірдей сөздер: *ава (ауа), аваскер (ауесқой не ауескер), абрай (абырой), белбав (белбеу), белгилев (белгілеу), белдеме (белдемше), кешируьв (кешіру), киев (күйеу), кийиз (киіз), кийик (киік), кийим (киім), пысылдав (пысылдау), талкан (талқан), тамак (тамақ), талпынув (талпыну), туьйме (түйме), туькирик (түкірік), туьйнек (түйнек), туьйрегиш (түйрегіш), пыт (бұт) т.б.*

3) Әр түрлі мағынада қолданылатын сөздер: *пыслак (сыр), пускьи (пар-жұп), пыхы*

(сәбіз-морковь), талгын (орта температура, жылы), там (дақ, кір, пятно), тамакша (подбородок), туый (тары-пшено) т.б.

Мәселен, ноғай тіліндегі *берилуьв* сөзінің семантикалық дамуын талдап көрелік. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде *берілу* сөзінің үш түрлі мағынасы көрсетілген:

1. Ұстатылу, ұсынылу, әперілу.
2. Тиесілі болу, аусу, көшу.
3. Ауыспалы мағынада – бас ию, бағыну (ҚӘТС, 2011: 156).

Ноғай тілінде *берилуьв* сөзінің бес түрлі семасы бар:

1. Даваться, выдаваться;
2. Сдаваться;
3. Увлекаться чем-л., шахмат ойында берилуьв.

4. Придаваться, уделяться; *бу кулыкка коьп эс берилди* – этой работе придали большое значение;

5. *Ызын берилди* дано разрешение (Ногайско-русский словарь, 1963:77).

Байқағанымыздай *берілу* сөзі ойында *берілу*, *мән берілу*, *рұқсат берулі*, *соғыста берілу*, *тартыста берілу*, *мүмкіндік берілуі*, *бір іске берілу*, *кеңес берілуі* т.б. сөздермен тіркесіп келіп барлық жағынан тең бола отырып, басыңқылық қызмет атқарып, семантикалық валенттілік қатарын құрай алады.

Ғалым А.Салқынбай сөздің белгілі бір мағынасының потенциалды мүмкіндігі мен екінші сөздің мағынасының байланысу мүмкіндігінің сәйкестігін, шектестігін, мазмұндастығын семантикалық валенттілік деп атап, валенттіліктің екі түрін: синтаксистік және семантикалық көрсеткен (Салқынбай, 1991: 106).

Ноғай тілінің тек фонетикалық не лексикалық қабаты ғана емес морфологиялық, синтаксистік өзгешеліктері де көп. Сөздердің құрамы, сөз қалыптастырушы қосымшалар тақырыбы, сөз таптарындағы ерекшеліктері арнайы зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Ноғай тіліндегі жіктеу есімдіктерінің де дыбысталуы өзгеше, түрлі фонетикалық өзгеріске ұшыраған. Мәселен, *мен – мага – меним; биз – бизим, биьзе* түрінде қолданылады. «Едіге» батыр туралы жырда да осындай қолданыстар көптеп кездеседі. Бұл туралы ғалым Р. Сыздық өз зерттеуінде былай дейді: «Біздіңше, XV-XVI ғасырлардағы ноғайлық-қазақ жырлары тілінде бізін, бізім, менім, не білейім деген ноғайлық тұлғалардың болуы – заңды. Тіпті бұлар қазақтың сол тұстағы сөйлеу тілінде де бар болуы ықтимал, себебі менің, біздің деген осы күнгі қазақтың нормалардың бірден қалыптасуы мүмкін емес» (Сыздық, 1993: 74).

Басқа түркі тілдеріне қарағанда ноғай тілі – ең аз зерттелген түркілік тіл боп саналады. Алайда ноғай тілі мен қазақ тілі арасында ұқсастықтар мен ашылмаған сырлар өте көп.

Қорытынды

Қорыта келе, тілімізді зерттеудің бір бағыты – туыстас тілдерге салыстырмалы зерттеу жасау арқылы қазақ тіл білімінің ауқымын кеңейтіп, түркілік тілдер тарихына үңілу. Қазақ лексикологиясының этимология, көне сөздері, кірме сөздері бөліктерін қарастыра отырып сол тілдің тереңіне, сөздік құрамына бойлай аламыз.

Сөз – ұлттың болмысы мен танымы туралы ақпарат беретін тілдің динамикалық даму процесінің жемісі. Тіл қаншалықты дамыса, өзге тілдермен байланыс жасаса оның ауқымы кеңейіп, беріктігі нығая түспек. Кез-келген тілдің әлеуетін айқындап беретін оның сөздік қоржыны, тілдік бірліктері. Тілдік бірліктің ерекшелігін анықтау үшін әрине тарихына, шығу тегіне мән бересіз.

Түркі тілдері – күрделі де бұғанасы берік тілдер. Оның даму тарихы өте ежелден бастау алады. Түркі тілдерінің генеологиялық классификасы бізге тілдерді жүйелі меңгеруге, туыс тілдер мен туыс емес тілдердің аражігін ашып салыстырмалы не салғастырмалы зерттеулер жасауымызға көмектеседі.

Ноғай тіліне байланысты зерттеулердің орталығы ретінде – Махачкала мен Черкеск қалалары саналады. Бірақ ноғай тілінің орнына көп жерде орыс тілі қызмет атқарып жүр. Көптеген іс-шараларда, ресми кездесулер мен газет, радио, телехабарлар ноғай тілін тарату үшін ат салысқанымен күші әлсіз. Бүгінде тілді дамыту үшін арнайы ғылыми орталықтар жұмыс жасайды дегенмен әлі де үлкен күш, еңбек керек.

Аймақтық таралуы бойынша ноғай тілінің жақсы таралған аймағы – Дағыстан. Өлкедегі білім ошақтары ноғай тілін үйретумен, меңгертумен айналысады. Дегенмен де кей бастауыш мектептерінде ноғай тілі оқытылмайды.

Ноғай тілінің бүгінгі маңызды мәселелерінің бірі – тілдің ассимиляция мәселесі. Ноғайлар өз ішінде ана тілінде сөйлеспеуі тілдің тек күнделікті тұрмыстық деңгейде ғана қолданылатыны тілдің болашағына қауіп төндіріп тұр.

Ноғай тілінің тарихи жырлары мен фольклорлық қоры арқылы өзіндік қалыптасқан тілдік жүйесі бар, қазақ тіліне ұқсастығын айқындадық.

Түбі бір түркі халықтарының сөз әлемінде салыстырмалы зерттеулердің негізінде ноғай тілінің өзіндік даму жолы қалыптасқан, лексикалық қоры бай, тарихи қатпарлы, әлі де зерттеуді қажет ететін тілдердің бірі екенін байқатты.

Әдебиеттер тізімі

Баскаков, Н.А. (1940). *Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь*. Издательство Академии наук СССР.

Валиханов, Ч.Ч. (1961). *Собрание сочинений* (Т. 1). Алматы.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі (Т. 3). (2011). Б. Сүйерқұлова, Т. Жанұзақ, О. Жұбаева және т.б. (Құраст.). Алматы.

Құрышжанов, Ә. (1964). *Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері: Көмекші құрал*. Алматы.

Момынова, Б. (2011). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Қазақ университеті.

Ногайско-русский словарь. (1963). Н. А. Баскаков (Ред.). Москва.

Өмірәлиев, Қ. (2010). *Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер*. Арыс.

Салқынбай, А. (1991). *Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы* (Кандидаттық диссертация). Алматы.

Сикалиев, И.М. (1994). *Ногайский героический эпос*. Кчиги.

Сыздық, Р. (2004). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. Арыс.

Томанов, М.Т. (1992). *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*. ҚазМҰУ.

References

Baskakov, N.A. (1940). *Nogaïsku iazyk ı ego dialekty: Grammatika, teksty ı slovar*. Izdatelstvo Akademii naŭk SSSR.

Momynova, B. (2011). *Qazaq ádebi tiliniń tarihy*. Qazaq úniversiteti.

Nogaïsko-rýssku slovar. (1963). N. A. Baskakov (Ed.). Moskva.

Ómiráliev, Q. (2010). *Kóne túrki ádebi eskertkishteri týraly zertteýler*. Arys.

Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. (2011). (Vol. 3). B. Súierqulova, T. Januzaq, O. Jubaeva, et al. (Comp.). Almaty.

Quryshjanov, Á. (1964). *Orhon-Enisei jazýy eskertkishteriniń zerttelý tarihy men grammatikalıyq ocherkteri: Kómekshi qural*. Almaty.

Salqynbai, A. (1991). *Qazirgi qazaq tilindegi -ý tulǵaly qımyl esiminiń semantıkasy men fýnksıuasy* (Candidate dissertation). Almaty.

Sikaliev, I.M. (1994). *Nogaïsku geroichesku epos*. Kchıgı.

Syzdyq, R. (2004). *Qazaq ádebi tiliniń tarihy*. Arys.

Tomanov, M.T. (1992). *Túrki tilderiniń salıstıymalı grammatıkasy*. QazMUÝ.
Valıhanov, Ch.Ch. (1961). *Sobranie sochinenu* (Vol. 1). Almaty.

Assenova Aigul Khaldarqyzy

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: assenova.aigul@kaznu.kz)

Common Vocabulary of the Kazakh and Nogai Languages: A Comparative-Historical Perspective

Abstract. The article considered the Kazakh and Nogai languages included in the Kipchak branch according to the classification of Turkic languages. A lexical and semantic analysis of common names in these languages was carried out and their own features were identified. In order to expand the scope of the comparative-historical direction of linguistics, our research is of great importance for the areas of semantics and etymology of Turkic languages. We note that the Nogai-Kazakh languages, which have been closely related to each other in the course of historical development, have similar grammatical and phonetic systems through language units. The lexical layer in the language of historical epic songs, such as the names of weapons, religious concepts, animal names, household items, some traditions and customs, etc., proves their proximity to each other. Today, under the influence of various historical and economic conditions and territorial distances, it is known that languages have moved away from each other. Studies have shown that they even adopted the features of other non-related languages. However, the nature of the Turkic languages with a single bottom has retained its foundation. These fundamental traits open us up to scientific research. Through common words in similar languages, the nature of languages is revealed, and through hidden language information in the depths, we can enrich the resources of today's language industry.

Keywords: Turkic languages, Nogai language, Turkic units, semantics, comparative method, lexical and semantic approach.

Асенова Айгул Халдаркызы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: assenova.aigul@kaznu.kz)

Общая лексика казахского и ногайского языков: сравнительно-исторический аспект

Аннотация. В статье рассмотрены казахский и ногайский языки, входящие в кыпчакскую ветвь по классификации тюркских языков. Проведен лексико-семантический анализ общих названий в данных языках, выявлены специфические особенности. В целях расширения сферы сравнительно-исторического направления языкознания рассматриваемое исследование имеет большое значение и для областей семантизации, этимологии тюркских языков. В ходе исторического развития мы видим, что ногайско-казахские языки имеют схожие грамматические, фонетические системы через языковые единицы. Лексический слой исторических эпических псалмов, таких как названия оружия, религиозные понятия, названия животных, наименования предметов быта, некоторые традиции и обычаи и т.д., доказывает близость друг к другу. Под влиянием различных историко-экономических условий и территориальной дистанции сегодня известно, что языки отошли друг от друга. Исследования показывают, что даже другие неродственные языки приобрели специфику. Однако природа тюркских языков сохранила свою основу. Эти фундаментальные признаки открывают нам путь к

научным исследованиям. С помощью общих слов в похожих языках мы можем раскрыть природу языков и обогатить запасы современной языковой отрасли скрытой языковой информацией.

Ключевые слова: тюркские языки, ногайский язык, тюркские единицы, семантизация, сравнительный метод, лексико-семантический подход.

Автор туралы мәлімет:

Асенова А.Х. – PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3986-5055>

Information about the authors:

Assenova A.Kh. – PhD, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3986-5055>

Сведения об авторах:

Асенова А.Х. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3986-5055>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ГРНТИ 13.91

Научная статья

Ашурбаева Ситора Абдукаримовна*Национальный институт художеств и дизайна**имени Камолиддина Бехзада, Ташкент, Узбекистан**(E-mail: ashситора@gmail.com)***Абровые ткани в собрании государственного музея
прикладного искусства и истории ремесленничества
Узбекистана как объект сохранения и интерпретации
культурного наследия**

Аннотация. В статье рассматриваются абровые ткани из собрания Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана как объект сохранения и интерпретации культурного наследия. Исследование направлено на изучение историко-культурного значения традиционного узбекского текстиля, особенностей формирования музейной коллекции и современных практик её репрезентации. На основе анализа научной литературы, музейных материалов и интервью с сотрудниками музея раскрываются основные этапы комплектования собрания, отражающие процессы сохранения произведений народного декоративно-прикладного искусства во второй половине XX века. Особое внимание уделено художественным особенностям абровых тканей, включая орнаментальные композиции, колористические решения и региональные традиции шелкоткачества. Рассматривается роль Маргилана как ведущего центра производства абровых тканей, а также вклад современных мастеров в сохранение и развитие традиции иката. В статье анализируются современные формы музейной интерпретации текстильного наследия, выставочная деятельность, международные культурные проекты и перспективы цифровой атрибуции музейных коллекций. Сделан вывод о том, что собрание абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана представляет собой важный механизм сохранения культурной памяти, трансляции традиционных знаний и популяризации национального художественного наследия в условиях современного развития музейной практики.

Ключевые слова: абровые ткани, икат, декоративно-прикладное искусство, культурное наследие, музейная коллекция, Государственный музей прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, Маргилан, шелкоткачество, музейная интерпретация, ремесленничество

DOI: <https://doi.org/10.71078/dgw87a81>

Поступило: 03.06.2026; Одобрено: 03.07.2026; Опубликовано онлайн: 04.07.2026.

Введение

Народное декоративно-прикладное искусство является важнейшей составляющей культурного наследия Узбекистана, отражающей исторический опыт, художественные представления и мировоззренческие основы народа. На протяжении столетий ремесленные практики Центральной Азии формировали уникальную систему художественных образов, в которой органично соединились природные наблюдения, локальные традиции и многовековой опыт мастеров. Не случайно Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев характеризует народное прикладное искусство как «гармонию с природой, вдохновение и наслаждение от неё, воплощённые в уникальное творческое

произведение» (Нодир, 2025). Особое место в художественной культуре Узбекистана занимают абровые ткани, известные в мировой практике под названием «ikat» (Акилова, 2021; Махкамова, 1963). Благодаря оригинальной технологии резервного окрашивания нитей до процесса ткачества они отличаются своеобразной живописностью, сложной орнаментальной структурой и богатой символической образностью. По мнению исследователей, абровые ткани относятся к числу наиболее выразительных явлений традиционного текстильного искусства Центральной Азии, в которых нашли отражение особенности региональных художественных школ, эстетические предпочтения населения и локальные культурные традиции (Емельяненко, 2025).

Методология исследования

История изучения абровых тканей имеет достаточно длительную традицию. Одними из первых специальных исследований стали работы С.М. Махкамовой, посвящённые художественным особенностям узбекских абровых тканей и их месту в системе народного декоративно-прикладного искусства (Махкамова, 1963). Значительный вклад в исследование текстильного наследия Узбекистана внесли К.Б. Акилова, рассматривавшая традиционные виды художественного ремесла в контексте историко-культурного развития региона (Акилова, 2005; Акилова, 2021), а также Т.Г. Емельяненко, уделившая особое внимание музейным коллекциям абровых тканей Средней Азии и вопросам их атрибуции (Емельяненко, 2025).

В последние десятилетия интерес к традиционному шелкоткачеству значительно возрос как в Узбекистане, так и за его пределами. Период независимости стал важным этапом возрождения национальных ремёсел, восстановления утраченных технологий и расширения международного культурного сотрудничества. Как отмечает Б. Нодир, государственная политика в области сохранения ремесленного наследия была направлена на институциональную поддержку мастеров, развитие системы ученичества, создание ремесленных центров и формирование благоприятных условий для сохранения традиционных технологий (Нодир, 2025). Важную роль в этих процессах сыграла Ассоциация ремесленников Узбекистана «Хунарманд», объединившая тысячи мастеров различных направлений народного искусства (Нодир, 2025).

Особое значение в сохранении и популяризации абровых тканей принадлежит музейным учреждениям. Современный музей рассматривается не только как пространство хранения предметов материальной культуры, но и как институт интерпретации культурного наследия, обеспечивающий сохранение, изучение и трансляцию традиционных художественных ценностей новым поколениям (Vergo, 1989; Hooper-Greenhill, 2020). В этом контексте особый интерес представляет собрание Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, включающее значительную коллекцию абровых тканей XIX - XX веков, отражающих художественное многообразие текстильных традиций Ферганской долины, Бухары, Самарканда и других исторических центров ткачества.

Степень изученности темы

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного изучения музейного собрания абровых тканей как объекта сохранения и интерпретации культурного наследия. Несмотря на наличие исследований, посвящённых художественным особенностям иката, вопросы музейной репрезентации, формирования коллекций и современных механизмов сохранения традиционного текстиля остаются недостаточно освещёнными в научной литературе.

Целью исследования является анализ коллекции абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана как объекта

сохранения и интерпретации культурного наследия.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

- рассмотреть историко-культурные предпосылки развития абрового ткачества в Узбекистане;

- проанализировать процесс формирования музейной коллекции абровых тканей;

- выявить художественные особенности представленных в собрании образцов;

- исследовать современные формы музейной репрезентации и сохранения традиционного текстильного наследия.

Абровые ткани как феномен художественной культуры Узбекистана

Абровые ткани занимают особое место в системе традиционного декоративно-прикладного искусства Узбекистана и являются одним из наиболее узнаваемых видов художественного текстиля Центральной Азии. Их историческое развитие связано с древними традициями шелкоткачества, сформировавшимися на территории региона под влиянием культурных контактов Великого Шёлкового пути. Благодаря выгодному географическому положению города Центральной Азии на протяжении столетий являлись важными центрами обмена технологиями, художественными идеями и ремесленными практиками, что способствовало формированию самобытных школ текстильного производства (Акилова, 2021).

Название «абр» в переводе с персидского языка означает «облако», что связано с характерной особенностью рисунка ткани, отличающегося мягкими размытыми контурами и плавными цветовыми переходами. Подобный эффект достигается благодаря применению сложной техники резервного окрашивания нитей до процесса ткачества, известной в мировой практике под названием «ikat». В отличие от традиционного способа нанесения рисунка на готовую ткань, технология абрабанди предполагает предварительное окрашивание нитей основы по заранее разработанному орнаментальному замыслу, что требует от мастера высокой профессиональной подготовки, художественного мышления и точного расчёта будущей композиции (Емельяненко, 2025).

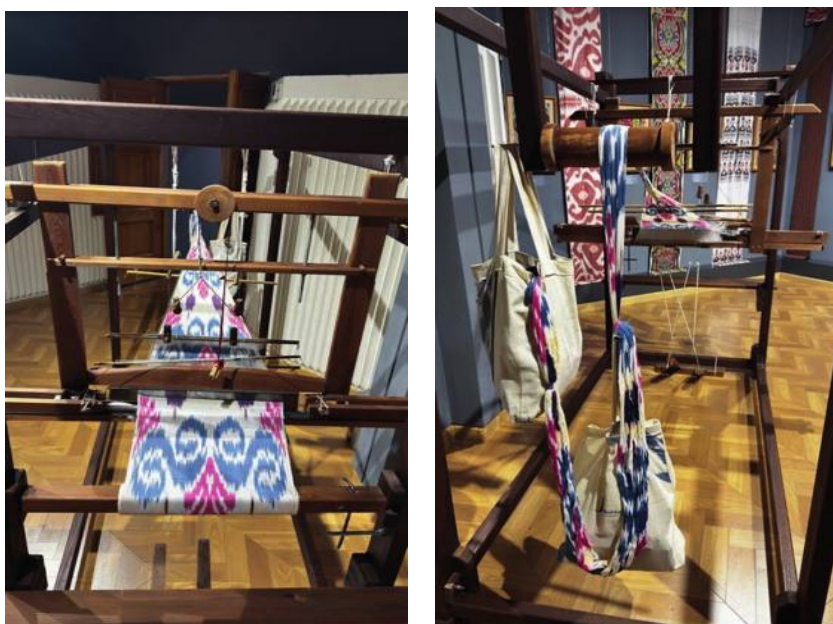

Рис.1. Ткацкий станок для изготовления абровых тканей, из экспозиции Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. Фото автора.

По мнению исследователей, художественная ценность абровых тканей определяется не только сложностью технологического процесса, но и богатством их образного

строю. Орнаментальные композиции формировались под влиянием природной среды, традиционных представлений о красоте и локальных культурных особенностей различных регионов Узбекистана. В структуре рисунков получили распространение стилизованные растительные, геометрические и зооморфные мотивы, многие из которых восходят к древним символическим представлениям населения региона (Махкамова, 1963). Наиболее крупным центром производства абровых тканей традиционно считается Маргилан, где искусство шелкоткачества передавалось по наследству в рамках ремесленных династий. Именно здесь были сосредоточены наиболее значительные школы абрабанди, сохранявшие уникальные технологии изготовления атласа, адраса, шойи, банораса и других видов художественного текстиля. В конце XX века Маргилан стал одним из ключевых центров возрождения традиционного шелкоткачества, переживавшего новый этап развития после обретения Узбекистаном независимости (The Renaissance of Uzbek Silk, 2017). Важную роль в сохранении традиций маргиланского шелкоткачества сыграла династия Мирзаахмедовых. Особое место принадлежит Тургунбаю Мирзаахмедову - мастеру седьмого поколения, внесшему значительный вклад в возрождение традиционных технологий производства абровых тканей. Под его руководством была создана фабрика ручного ткачества «Ёдгорлик», ставшая одним из крупнейших центров сохранения и развития традиционного текстильного искусства Центральной Азии. Благодаря деятельности мастера были восстановлены технологии изготовления ряда исторических тканей, включая шойи, адрас, бекасаб и банорас, производство которых в середине XX века оказалось практически утрачено (The Renaissance of Uzbek Silk, 2017). Продолжателем семейной традиции стал Расулжон Мирзаахмедов, который не только сохранил технологические основы маргиланского шелкоткачества, но и способствовал их дальнейшему развитию. Особое значение имеет осуществлённое им возрождение технологии производства ткани ала-бахмаль, считавшейся утраченной на протяжении почти столетия. Его деятельность получила международное признание: в 2005 году мастер был удостоен знака качества ЮНЕСКО «Seal of Excellence», а в настоящее время возглавляет Ассоциацию ремесленников Узбекистана «Хунарманд» (Nodir, 2025).

Современный этап развития абрового ткачества характеризуется сочетанием бережного отношения к историческому наследию и стремлением к творческому обновлению. Традиционные орнаментальные схемы продолжают использоваться современными мастерами, однако при этом расширяется палитра цветовых решений, появляются новые композиционные приёмы и формы художественной интерпретации. Благодаря деятельности ремесленников, музейных учреждений, Ассоциации «Хунарманд» и международных культурных организаций абровые ткани сохраняют статус одного из наиболее значимых символов художественной культуры Узбекистана и продолжают занимать важное место в мировом пространстве декоративно-прикладного искусства (Нодир, 2025; The Renaissance of Uzbek Silk, 2017).

Формирование коллекции абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана

Сохранение традиционного текстильного наследия невозможно без систематической деятельности музейных учреждений, осуществляющих комплектование, изучение, атрибуцию и популяризацию произведений народного декоративно-прикладного искусства. В Узбекистане одним из наиболее значимых центров хранения художественного текстиля является Государственный музей прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, фонды которого содержат ценные образцы абровых тканей XIX-XX веков, отражающие многообразие региональных традиций шелкоткачества.

Формирование текстильной коллекции музея осуществлялось на протяжении нескольких десятилетий и было связано с масштабной работой по выявлению,

приобретению и научному описанию памятников народного искусства. Особую активность данная деятельность приобрела во второй половине XX века, когда перед музейными специалистами была поставлена задача сохранения исчезающих образцов традиционного ремесленного производства.

Результаты и обсуждение

Важным источником по истории комплектования музейных фондов являются воспоминания бывшего сотрудника музея Азимходжаевой Рахимы Убайдуллаевны, работавшей в Государственном музее истории прикладного искусства и ремесленничества Узбекистана в 1978–1982 годах. Согласно её свидетельствам, в этот период музей находился в ведении Министерства лёгкой промышленности Узбекской ССР, которое ежегодно выделяло специальные средства на проведение экспедиционной работы по регионам республики. Сотрудники музея выезжали в Сурхандарьинскую, Кашкадарьинскую, Хорезмскую области и Бухару, где осуществляли сбор произведений народного искусства непосредственно у населения. В состав экспедиционных групп входили специалисты различных профилей, занимавшиеся поиском, экспертной оценкой и документированием приобретаемых предметов (Интервью с Р.У. Азимходжаевой, 2025).

Подобная практика сыграла важную роль в сохранении значительного числа памятников текстильного искусства, которые в условиях модернизации быта постепенно выходили из повседневного употребления. Благодаря полевым исследованиям и экспедициям в музейное собрание поступали вышивки, ковры, традиционная одежда, а также образцы шелковых и полущёлковых тканей, представляющие различные локальные школы художественного ткачества. Многие из этих предметов сегодня являются уникальными свидетельствами ремесленной культуры конца XIX – начала XX века.

Коллекция абровых тканей музея отличается значительным художественным и историко-культурным разнообразием. В её составе представлены изделия, созданные в крупнейших центрах традиционного шелкоткачества Узбекистана – Маргилане, Коканде, Самарканде и Бухаре. Собрание включает как образцы широко распространённых тканей – атласа и адраса, так и более редкие разновидности художественного текстиля, отличающиеся сложностью орнаментальных решений и высоким уровнем исполнительского мастерства.

Особую ценность музейной коллекции составляет возможность проследить эволюцию художественных принципов абрового ткачества. Экспонаты позволяют изучать изменения орнаментальных композиций, колористических предпочтений и технологических особенностей изготовления тканей в различные исторические периоды. Многие произведения сохраняют характерные признаки локальных школ, что делает их важным источником для исследования региональных особенностей декоративно-прикладного искусства Узбекистана.

В современной музейной практике коллекция абровых тканей рассматривается не только как совокупность материальных объектов, но и как носитель культурной памяти. Согласно современным музееведческим подходам, музейные предметы выступают посредниками между прошлым и настоящим, обеспечивая сохранение и передачу знаний о традиционных формах художественной культуры (Vergo, 1989; Hooper-Greenhill, 2020). В этом контексте собрание абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана приобретает значение важного инструмента сохранения нематериальных аспектов ремесленного наследия, включая технологические знания, художественные традиции и локальные культурные практики.

Особое значение коллекции возрастает в условиях современного возрождения традиционного шелкоткачества. Многие орнаментальные схемы, технологические

приёмы и художественные решения, сохранившиеся в музейных фондах, сегодня используются мастерами Маргиланской школы как источник профессионального опыта и культурной преемственности. Таким образом, музейное собрание становится не только объектом хранения, но и активным участником процессов сохранения и актуализации традиционного ремесленного наследия.

Художественные особенности абровых тканей в собрании музея

Коллекция абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана представляет значительный интерес не только как историко-культурное собрание, но и как источник изучения художественных принципов традиционного текстильного искусства Центральной Азии. Представленные в музее образцы позволяют проследить особенности орнаментального мышления, колористических предпочтений и композиционных решений, характерных для различных центров шелкоткачества Узбекистана.

Одной из наиболее характерных особенностей абровых тканей является своеобразная пластика рисунка, возникающая в результате применения техники резервного окрашивания нитей. В отличие от тканей с чётко очерченным орнаментом, композиции иката отличаются мягкостью контуров и эффектом живописной текучести. По наблюдению исследователей, именно эта особенность придаёт абровым тканям ощущение движения и изменчивости, благодаря чему орнамент воспринимается как динамическая система, постоянно меняющаяся в зависимости от освещения и положения ткани (Емельяненко, 2025).

Орнаментальные композиции музейного собрания демонстрируют значительное разнообразие художественных решений. Среди наиболее распространённых мотивов выделяются растительные, геометрические и зооморфные элементы, нередко объединённые в сложные многоуровневые композиции. Особое место занимает мотив «бодом» (миндаль), который на протяжении многих столетий сохраняет устойчивое присутствие в текстильном искусстве Центральной Азии. В традиционной культуре данный мотив связывался с представлениями о плодородии, жизненной силе и продолжении рода (Махкамова, 1963).

Рис.2. Абровая ткань из экспозиции Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. Фото автора, 2025.

Рис.3. Абровая ткань из экспозиции Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. Фото автора, 2025.

Рис.4. Абровая ткань из экспозиции Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. Фото автора, 2025.

Рис.5. Абровая ткань из экспозиции Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. Фото автора, 2025.

Не менее распространёнными являются орнаменты, восходящие к образам цветов, листьев, граната и стилизованного древа жизни. Исследователи отмечают, что подобные мотивы отражают древние представления о гармонии человека и природы, цикличности времени и непрерывности жизненного процесса (Акилова, 2021). В ряде музейных экспонатов данные элементы сочетаются с геометрическими структурами, образуя сложные композиционные схемы, характерные для художественной традиции Ферганской долины. Значительный интерес представляет колористическая система абровых тканей. Для традиционного узбекского иката характерно использование насыщенных и контрастных цветовых сочетаний, основанных на взаимодействии красного, синего, жёлтого, зелёного и чёрного цветов. Подобная палитра формировалась под влиянием природных красителей и местных художественных предпочтений. Как отмечают специалисты, цвет в традиционном текстиле выполнял не только декоративную функцию, но и являлся важным носителем символических значений (Емельяненко, 2025).

Красный цвет в большинстве случаев ассоциировался с жизненной энергией и благополучием, синий связывался с представлениями о небе, духовной чистоте и защите, тогда как зелёный традиционно воспринимался как символ обновления и процветания. В некоторых композициях особое значение приобретает контраст светлых и тёмных тонов, усиливающий декоративную выразительность ткани и подчёркивающий ритмическую

организацию орнамента (Махкамова, 1963; Акилова, 2005).

Художественное своеобразие музейного собрания определяется также разнообразием региональных школ. Анализ коллекции показывает, что изделия Маргилана отличаются особой живописностью рисунка и насыщенностью цветовой гаммы, тогда как бухарские образцы демонстрируют более сложную композиционную структуру и тонкую разработку орнаментальных мотивов. Самаркандские ткани, в свою очередь, нередко характеризуются стремлением к декоративной уравновешенности и гармоничному сочетанию крупных и мелких элементов композиции (Акилова, 2005).

Особую ценность представляют образцы конца XIX - начала XX века, в которых сохраняются традиционные технологические и художественные особенности, практически не подвергшиеся влиянию индустриального производства. Подобные экспонаты позволяют реконструировать эстетические предпочтения своего времени и служат важным источником для изучения эволюции текстильного искусства Узбекистана.

Следует отметить, что художественная ценность абровых тканей определяется не отдельными элементами орнамента или колорита, а их целостным взаимодействием. Композиция, цвет и технология образуют единую художественную систему, в которой каждая деталь подчинена общему образному замыслу. Именно эта синтетическая природа абрового текстиля обусловила его устойчивое место в культурной памяти народа и обеспечила сохранение традиции на протяжении многих поколений.

Таким образом, собрание абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана представляет собой уникальный комплекс памятников художественной культуры, позволяющий исследовать особенности традиционного текстильного искусства, выявлять локальные художественные традиции и проследивать процессы развития декоративно-прикладного наследия Узбекистана.

Музейная интерпретация и современные практики сохранения традиции

В современных условиях музейная деятельность выходит далеко за рамки традиционных функций хранения и экспонирования предметов. Согласно концепции «новой музеологии», музей рассматривается как пространство интерпретации культурного наследия, обеспечивающее диалог между историческим опытом и современным обществом (Vergo, 1989). В этом контексте коллекции декоративно-прикладного искусства приобретают особое значение, поскольку позволяют сохранять не только материальные объекты, но и связанные с ними знания, технологии, художественные традиции и культурные смыслы.

Собрание абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана является важным инструментом сохранения традиционного текстильного наследия. Представленные в экспозиции произведения позволяют посетителям познакомиться с историей шелкоткачества, особенностями технологии абрабанди и художественным многообразием региональных школ Узбекистана. При этом музейная интерпретация тканей выходит за рамки демонстрации эстетических качеств изделий и способствует формированию представлений о роли ремесла в культурной истории страны.

Современная выставочная деятельность музея направлена на популяризацию традиционного текстиля как внутри республики, так и на международном уровне. В последние годы значительное внимание уделяется реализации выставочных проектов, представляющих узбекское декоративно-прикладное искусство зарубежной аудитории. Одним из наиболее значимых событий стала выставка «Дорога в Самарканд. Чудеса шёлка и золота», состоявшаяся в 2023 году в Институте арабского мира в Париже. В рамках проекта были представлены традиционные халаты, выполненные из шелковых и полушелковых тканей различных регионов Узбекистана, включая Ферганскую долину, Бухару, Самарканд и Хорезм. Выставка продемонстрировала высокий

уровень художественной культуры узбекского текстиля и способствовала расширению международного интереса к национальному ремесленному наследию (Официальный Telegram-канал Ассоциации ремесленников Узбекистана «Хунарманд»).

Продолжением данной работы стали международные выставочные проекты «Наследие в стежках: путешествие по вышивкам и швейным традициям Узбекистана», реализованные в Азербайджане в 2024 году и Казахстане в 2025 году. В экспозициях были представлены произведения декоративно-прикладного искусства из музейных собраний Узбекистана, включая традиционные ткани, вышивки, халаты и предметы костюма. Особое внимание уделялось демонстрации художественного многообразия локальных школ и сохранению исторической памяти о традиционных ремёслах (Официальный Telegram-канал Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, 2026).

Подобные проекты позволяют рассматривать музей как важнейший институт культурной дипломатии. Через выставочную деятельность осуществляется репрезентация национального культурного наследия в международном пространстве, формируется позитивный образ страны и расширяются возможности межкультурного взаимодействия. В этом отношении абровые ткани выступают не только как произведения декоративно-прикладного искусства, но и как своеобразные визуальные символы культурной идентичности Узбекистана.

Важным направлением сохранения традиции остаётся взаимодействие музейных учреждений с современными ремесленными центрами. Как отмечает Б. Нодир, в последние годы государственная политика в области ремесленничества направлена на поддержку мастеров, развитие системы ученичества и укрепление инфраструктуры традиционных производств (Нодир, 2025). Значительную роль в этих процессах играет Ассоциация ремесленников Узбекистана «Хунарманд», объединяющая представителей различных направлений народного искусства.

Особое место среди современных носителей традиции занимают мастера Маргиланской школы абрового ткачества. Деятельность Нурмухаммада Валиева, Фазлиддина Дадажонов и Расулжона Мирзаахмедова демонстрирует преемственность профессиональных знаний и сохранение технологических основ производства традиционных тканей (Нодир, 2025). Благодаря их работе продолжается изготовление атласа, адраса и других разновидностей художественного текстиля, составляющих важную часть культурного наследия Узбекистана.

Современные подходы к сохранению наследия предполагают активное использование цифровых технологий. В последние годы особое значение приобретают процессы цифровой фиксации музейных коллекций, создания электронных каталогов, цифровой атрибуции предметов и разработки виртуальных выставок. По мнению специалистов, подобные практики позволяют расширить доступ к музейным собраниям и обеспечить дополнительный уровень сохранности культурных ценностей (Hooper-Greenhill, 2020., ICOM, 2022). В условиях стремительного развития информационных технологий цифровизация становится одним из наиболее перспективных направлений работы с коллекциями традиционного текстиля.

Важную роль в поддержке данных процессов играет Фонд развития культуры и искусства Узбекистана, реализующий программы модернизации музейной инфраструктуры, поддержки научных исследований и популяризации национального культурного наследия (Нодир, 2025). Благодаря деятельности фонда расширяются возможности международного сотрудничества, повышается доступность музейных коллекций и формируются новые механизмы взаимодействия между музеями, исследователями и широкой аудиторией.

Таким образом, современная практика сохранения абровых тканей основывается

на комплексном взаимодействии музеев, ремесленных центров, государственных институтов и международных организаций. Коллекция Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана выступает не только объектом хранения, но и активным участником процессов сохранения, интерпретации и актуализации традиционного культурного наследия в XXI веке.

Заключение

Проведённое исследование показало, что абровые ткани являются одним из наиболее значимых явлений традиционного декоративно-прикладного искусства Узбекистана, отражающим многовековой опыт развития художественного текстиля Центральной Азии. Уникальная технология резервного окрашивания нитей, богатство орнаментальных решений и многообразие локальных художественных традиций обусловили особое место иката в культурном наследии региона.

Анализ научной литературы позволил установить, что абровые ткани традиционно рассматривались преимущественно с позиций искусствоведческого изучения, тогда как вопросы формирования музейных коллекций, сохранения, интерпретации и актуализации текстильного наследия остаются недостаточно разработанными. В этой связи особую научную ценность представляет исследование собрания Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, в фондах которого сосредоточены образцы, отражающие разнообразие региональных школ шелкоткачества и эволюцию художественных принципов абрового искусства.

Установлено, что формирование музейной коллекции осуществлялось в результате целенаправленной экспедиционной и научно-собирательской деятельности сотрудников музея во второй половине XX века. Благодаря систематической работе по выявлению, приобретению и документированию произведений народного искусства удалось сохранить значительное количество памятников текстильной культуры, многие из которых в настоящее время имеют статус уникальных историко-художественных свидетельств своего времени.

Исследование художественных особенностей музейного собрания позволило выявить характерные черты абровых тканей, проявляющиеся в специфике орнаментального строя, колористических решениях и композиционной организации. Анализ музейных предметов подтвердил существование устойчивых региональных особенностей, сформировавшихся в крупнейших центрах шелкоткачества Узбекистана, прежде всего в Маргилане, Бухаре и Самарканде (Акилова, 2005; Акилова, 2021; Официальный Telegram-канал Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана, 2026).

Особое внимание в работе было уделено современным практикам сохранения и репрезентации традиционного текстильного наследия. Установлено, что в условиях возрождения национальных ремёсел музей выступает не только хранителем исторических артефактов, но и активным участником процессов культурной коммуникации, образования и популяризации традиционного искусства. Выставочные проекты, международное сотрудничество, деятельность Ассоциации ремесленников Узбекистана «Хунарманд», а также работа современных мастеров Маргиланской школы способствуют сохранению преемственности ремесленных традиций и их адаптации к современным культурным условиям.

Проведённое исследование позволяет рассматривать собрание абровых тканей Государственного музея прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана не только как совокупность музейных предметов, но и как важный механизм сохранения культурной памяти, трансляции традиционных знаний и формирования национальной культурной идентичности. Коллекция выступает связующим звеном между

историческим наследием и современными практиками художественного творчества, обеспечивая преемственность ремесленных традиций и их дальнейшее развитие.

Перспективы дальнейших исследований связаны с углублённым изучением отдельных групп музейных предметов, цифровой атрибуцией текстильных коллекций, созданием электронных каталогов и виртуальных экспозиций, а также сравнительным анализом собраний абровых тканей музеев Узбекистана и зарубежных коллекций. Реализация данных направлений позволит расширить научные представления о текстильном наследии Центральной Азии и будет способствовать дальнейшей интеграции узбекского декоративно-прикладного искусства в международное культурное пространство.

Список литературы

- Akilova, K. B. (2021). *История декоративно-прикладного искусства Центральной Азии*. Ташкент.
- Akilova, K. B. (2005). *Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана. XX век*. Алматы.
- Ассоциация ремесленников Узбекистана «Хунарманд». (n.d.). Official Telegram channel. <https://t.me/handicraftman>
- Azimxodjayeva, R. U. (2025). *Intervyu materiallari: Davlat amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi muzeyi fondlarini shakllantirish tarixi bo'yicha og'zaki ma'lumotlar*. Unpublished interview materials.
- Emelyanenko, T. G. (n.d.). *Абровые ткани Средней Азии. Альбом. Российский этнографический музей*. <https://collection.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2416>
- Hooper-Greenhill, E. (2020). *Museums and the interpretation of visual culture*. Routledge.
- Государственный музей прикладного искусства и истории ремесленничества Узбекистана. (n.d.). Official Telegram channel. <https://t.me/muzeyartuz/4264>
- International Council of Museums. (2022). *Museum definition, prospects and potentials*. ICOM.
- Makhkamova, S. M. (1963). *Узбекские абровые ткани*. Гослитиздат УзССР.
- Nodir, B. (2025). *O'zbekiston badiiy hunarmandchiligi*. SAN'AT.
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (1997, March 31). *Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'atini yanada rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida* (PF-1741-son Farmon).
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2017, November 17). *Madaniyat va san'atni yanada rivojlantirish hamda takomillashtirishga doir chora-tadbirlari to'g'risida* (PQ-3391-son Qaror).
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, November 28). *Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida* (PF-4539-son Farmon).
- Respublika Uzbekistan. (n.d.). *Закон Республики Узбекистан «О музеях»*. Lex.uz. <https://lex.uz/acts/1391731>
- The Renaissance of Uzbek Silk*. (2017). SAN'AT.
- Vergo, P. (Ed.). (1989). *The new museology*. Reaktion Books.

References

- Akilova, K. B. (2021). *Istoriya dekorativno-prikladnogo iskusstva Tsentral'noy Azii* [History of Decorative and Applied Art of Central Asia]. Tashkent.
- Assotsiatsiya remeslennikov Uzbekistana «Hunarmand». (n.d.). Official Telegram channel. <https://t.me/handicraftman>
- Azimxodjayeva, R. U. (2025). *Intervyu materiallari: Davlat amaliy san'at va hunarmandchilik*

tarixi muzeyi fondlarini shakllantirish tarixi bo'yicha og'zaki ma'lumotlar [Interview materials: Oral information on the history of the formation of the collections of the State Museum of Applied Arts and Handicrafts History] (Unpublished interview materials).

Emelyanenko, T. G. (n.d.). *Abrovyte tkani Sredney Azii. Al'bom* [Abr Fabrics of Central Asia. Album]. Rossiyskiy etnograficheskiy muzey [Russian Ethnographic Museum]. <https://collection.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2416>

Gosudarstvennyy muzey prikladnogo iskusstva i istorii remeslennichestva Uzbekistana. (n.d.). Official Telegram channel. <https://t.me/muzeyartuz/4264>

Hooper-Greenhill, E. (2020). *Museums and the Interpretation of Visual Culture*. Routledge.

International Council of Museums. (2022). *Museum Definition, Prospects and Potentials*. ICOM.

Makhkamova, S. M. (1963). *Uzbekskie abrovyte tkani* [Uzbek Abr Fabrics]. Goslitizdat UzSSR.

Nodir, B. (2025). *O'zbekiston badiiy hunarmandchiligi*. SAN'AT.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (1997, March 31). *Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'atini yanada rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida* (Presidential Decree No. PF-1741).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2017, November 17). *Madaniyat va san'atni yanada rivojlantirish hamda takomillashtirishga doir chora-tadbirlari to'g'risida* (Presidential Resolution No. PQ-3391).

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, November 28). *Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida* (Presidential Decree No. PF-4539).

Respublika Uzbekistan. (n.d.). *Zakon Respubliki Uzbekistan «O muzeyakh»* [Law of the Republic of Uzbekistan «On Museums»]. Lex.uz. <https://lex.uz/acts/1391731>

The Renaissance of Uzbek Silk. (2017). SAN'AT.

Vergo, P. (Ed.). (1989). *The New Museology*. Reaktion Books.

Ашурбаева Ситора Абдукаримовна

Камолиддин Беҳзод атындагы Ұлттық өнер және дизайн институты

Ташкент, Ўзбекстан

(E-mail: ashsitora@gmail.com)

Ўзбекстанның Мемлекеттік қолданбалы өнер және қолөнер тарихы музейі қорындағы абр маталары мәдени мұраны сақтау және интерпретациялау нысаны ретінде

Аңдатпа. Мақалада Ўзбекстанның Мемлекеттік қолданбалы өнер және қолөнер тарихы музейі қорындағы абр маталары мәдени мұраны сақтау және интерпретациялау нысаны ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – дәстүрлі өзбек тоқыма өнерінің тарихи-мәдени маңызын, музей коллекциясының қалыптасу ерекшеліктерін және оны таныстырудың қазіргі музейлік тәжірибелерін зерделеу. Ғылыми әдебиеттерді, музей материалдарын және музей қызметкерлерімен жүргізілген сұхбаттарды талдау негізінде ХХ ғасырдың екінші жартысында халықтық сәндік-қолданбалы өнер туындыларын сақтау үдерісін көрсететін коллекцияны толықтырудың негізгі кезеңдері айқындалады. Абр маталарының көркемдік ерекшеліктеріне, соның ішінде ою-өрнектік композицияларына, түстік шешімдеріне және жібек тоқу өнерінің өңірлік дәстүрлеріне ерекше назар аударылады. Марғилан қаласының абр маталарын өндіретін жетекші орталық ретіндегі рөлі, сондай-ақ қазіргі шеберлердің икат дәстүрін сақтау мен дамытуға қосқан үлесі қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада тоқыма мұрасын музейлік интерпретациялаудың заманауи тәсілдері, көрме қызметі, халықаралық мәдени

жобалар және музей коллекцияларын цифрлық атрибуциялаудың келешегі талданады. Зерттеу нәтижесінде Өзбекстанның Мемлекеттік қолданбалы өнер және қолөнер тарихы музейінің абр маталары коллекциясы мәдени жадты сақтаудың, дәстүрлі білімді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің және ұлттық көркем мұраны қазіргі музей ісі жағдайында кеңінен насихаттаудың маңызды тетігі екендігі тұжырымдалады.

Түйін сөздер: абр маталары, икат, сәндік-қолданбалы өнер, мәдени мұра, музей коллекциясы, Өзбекстанның Мемлекеттік қолданбалы өнер және қолөнер тарихы музейі, Марғилан, жібек тоқу өнері, музейлік интерпретация, қолөнер.

Ashurbaeva Sitora Abdukarimovna

Kamoliddin Behzod National Institute of Fine Arts and Design

Tashkent, Uzbekistan

(E-mail: ashsitara@gmail.com)

Abr Fabrics in the Collection of the State Museum of Applied Arts and History of Handicrafts of Uzbekistan as an Object of Cultural Heritage Preservation and Interpretation

Abstract. The article examines abr fabrics from the collection of the State Museum of Applied Arts and History of Handicrafts of Uzbekistan as objects of preservation and interpretation of cultural heritage. The study focuses on the historical and cultural significance of traditional Uzbek textiles, the formation of the museum collection, and contemporary practices of its representation. Based on scholarly literature, museum materials, and interviews with museum staff, the article identifies the main stages in the development of the collection, reflecting broader processes of preserving works of folk decorative and applied art in the second half of the twentieth century. Special attention is paid to the artistic features of abr fabrics, including ornamental compositions, colour schemes, and regional traditions of silk weaving. The article also considers the role of Margilan as a leading centre of abr fabric production and highlights the contribution of contemporary masters to the preservation and development of the ikat tradition. In addition, it analyses current forms of museum interpretation of textile heritage, exhibition activities, international cultural projects, and the prospects for digital attribution of museum collections. The article concludes that the collection of abr fabrics held by the State Museum of Applied Arts and History of Handicrafts of Uzbekistan serves as an important mechanism for preserving cultural memory, transmitting traditional knowledge, and promoting national artistic heritage within the context of contemporary museum practice.

Keywords: abr fabrics, ikat, decorative and applied art, cultural heritage, museum collection, State Museum of Applied Arts and History of Handicrafts of Uzbekistan, Margilan, silk weaving, museum interpretation, handicrafts

Сведения авторах:

Ашурбаева С.А. – PhD докторант, Национальный институт художеств и дизайна имени Камолиддина Бехзода, Ташкент, Узбекистан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6628-3684>

Авторлар туралы мәліметтер:

Ашурбаева С.А. – PhD докторант, Камолиддин Бехзод атындағы Ұлттық өнер және дизайн институты, Ташкент, Өзбекстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6628-3684>

Information about authors:

Ashurbaeva, S.A. – PhD Doctoral Student, Kamoliddin Behzod National Institute of Fine

A. Salkynbay*Al-Farabi Kazakh National University**Almaty, Kazakhstan**(E-mail: asalkbek@gmail.com)***A. Baytursynuly's teachings – the linguo-cultural foundation**

Abstract. This article examines Akhmet Baitursynuly's views on the nature of language, the art of speech, and the cognitive structure of human consciousness from the perspective of contemporary cognitive linguistics. The study analyzes the concepts of "reason," "imagination," and "emotion" proposed by the scholar as the fundamental components of human cognition and reveals their significance in explaining the psychological and cognitive foundations of linguistic knowledge. Particular attention is paid to the interrelation between language and culture, as well as to the role of language in preserving and shaping national identity, worldview, and cultural values. The article demonstrates that Baitursynuly provided a profound interpretation of the relationship between language, thought, and consciousness. Furthermore, such notions as perception, figurative representation, and mental retention are examined in relation to modern cognitive-linguistic processes, including conceptualization, metaphorization, information processing, and evaluation. The paper also discusses the scholar's ideas concerning verbal art, authorial style, linguistic norms, and the principle of "speech law" (*lebiz zany*), emphasizing their theoretical relevance for contemporary linguistic research. The findings suggest that Baitursynuly's scholarly heritage constitutes one of the intellectual foundations of cognitive linguistics in Kazakh linguistics, while his language-based conception of cognition remains highly relevant to modern linguistic studies.

Keywords: A.Baitursynuly, cognitive linguistics, language and consciousness, linguistic cognition, reason, imagination, emotion, verbal art, worldview, authorial style

DOI: <https://doi.org/10.71078/h8z52146>

Received: 02.06.2026; Accepted: 03.07.2026; Available online: 04.07.2026.

Introduction

Language and culture exist in an inseparable relationship, with language serving as the principal and indispensable component of culture. It functions as the primary and decisive marker of a nation and serves as a powerful social instrument that preserves culture, traditions, and the collective consciousness of a community. In this way, language shapes a unified worldview. Consequently, language and culture cannot be separated. Their relationship can be understood from two perspectives:

1. Language as a preserver of culture;
2. Language as a creator of culture.

Materials and methods

The language of every nation performs the essential function of preserving its indigenous culture and maintaining its national identity, worldview, and values. Through this function, the national language protects itself from the influence of other cultures and languages.

The Integrative Function of Language for the Nation	The Preservative Function of Language
Unites the nation	Protects against the influence of foreign languages and cultures
Fosters national unity	Defines the boundaries of the linguistic community
Inspires national spirit	Preserves language and traditions
Forms the foundation of a national worldview	Ensures the intergenerational transmission of heritage
Constitutes the essence of a nation	Preserves national culture
Provides the foundation for national knowledge and competence and systematises them	Preserves national values
Language is the collective self of a nation	Preserves the national worldview

A. Baitursynuly was among the first scholars to examine the interrelation between language and culture, as well as the linguistic representation of a people's worldview and spiritual values. His statement that "the function of language is to serve the expression of what the mind perceives, what the imagination suggests, and what the heart senses" reflects a profound understanding of the relationship between language and speech. In this formulation, language serves as a means of expression, while linguistic units constitute the primary material of speech. These units function as instruments through which a person conveys "what the mind perceives", "what the imagination suggests", and "what the heart senses". The Kazakh word *añǵaru* ("to realise", "to perceive") is semantically related to *añǵarmaq* ("to discern"), while the word *añ* in Uzbek denotes "consciousness". Similarly, the notion of gesture implies indication, suggestion, or indirect expression, whereas the expression "to commit to memory" denotes the act of remembering and preserving something from oblivion.

A closer reading shows that Akhmet Baitursynuly arrived at scientific conclusions that were considerably deeper than many of the ideas articulated in the scholarly works of his contemporaries. In his view, speech is not merely a reflection of thought; it also contains reasoning that has reached the mind, ideas imprinted upon consciousness, and meanings grasped through figurative expression, gesture, and memory. According to the scholar, "the art of words rests on three foundations of human consciousness: 1) intellect; 2) imagination; and 3) heart."

Literature review

The work of the mind consists in perception, that is, in understanding and recognising the nature of things and engaging in rational thought. The work of the imagination is suggestion: it compares the objects of thought with the appearance or form of familiar things, represents them, visualises them, and thinks in images. The work of the heart lies in synthesis and analysis. The function of language, therefore, is to express what the mind perceives, what the imagination suggests, and what the heart synthesises. We regard A. Baitursynuly's distinction between mind, imagination, and heart as a triadic structure that organises a person's cognitive world and forms the basis of linguistic cognition. Intellect, imagination, and emotion are fundamental concepts that define the cognitive essence of the human mind. Since the art of language is the primary means through which human thought is externalised, it cannot be considered in isolation from the mind.

Literature is the art of language, while language is the linguistic representation of the world as depicted in the mind. It is therefore logical to consider these concepts together as

complex and interrelated phenomena. A. Baitursynuly examines literature in close connection with language and thought. By identifying intellect, imagination, and emotion as the three foundations of human consciousness, and by treating them as objects of psychological inquiry, the scholar accurately defines the cognitive structure of speech and thought. In doing so, he outlines a model of the human worldview and lays the foundations for the development of national psychological anthropology. Baitursynuly derives this model from the cultural and psychological consciousness of the Kazakh people and presents it through national conceptual categories. "Mind" may be understood as a cognitive state. Particular attention should be paid to Baitursynuly's explanation: "The work of the mind is perception, that is, understanding and recognising the nature of things and thinking rationally." This refers to the perception, observation, and study of objects and phenomena as they exist in reality.

Modern cognitive linguistics is recognised as an interdisciplinary scientific paradigm that examines the complex relationships between linguistic systems and cognitive processes. This branch of linguistics considers words and linguistic structures as representations of human thought, perception, and the surrounding world. Human beings perceive the world through the mind, understand the "nature of things" through reason, recognise them through intellect, and think about them rationally. The purpose of cognitive linguistics is to study how reality is perceived, classified, systematised, and explained. This, too, belongs to the work of the mind.

A. Baitursynuly, being well acquainted with the major intellectual currents of his time, studied his native language in accordance with its intrinsic nature and with distinctive scientific reasoning. He sought to explain its essence through Kazakh conceptual categories. In this context, terms such as "intellect", "imagination", "mind", "perception", "allusion", and "conception" function as *linguo-psychological* categories.

Baitursynuly argued that national knowledge is accumulated through understanding, recognition, and rational thought; developed through imagination by "likening, representing, and conceptualising things in the mind in relation to the form and image of familiar objects"; and further refined through conclusion, analysis, evaluation, and systematisation. He explains these processes as the basis of cognition in consciousness and concludes that "the function of language is to express what intellect perceives, what imagination alludes to, and what the mind conceives".

In other words, language encodes the information perceived by the mind. This process is fundamental, logical, and reasoned. It gives rise to the national language system, since language is recognised as a manifestation of national thought and national being. It also constitutes the basis of the national worldview. In our view, Akhmet Baitursynuly defined the philosophical dimension of language, analysed the relationship between language and thought, and examined the connection between language and consciousness. His definition is therefore logical, analytical, and cognitive in nature. Such scientific analysis represents a profound study of the interrelationship between linguistic activity and the system of thought.

Baitursynuly was among the first to draw the well-founded conclusion that language is not merely a means of communication, but the primary means through which human beings comprehend the world through reason, imagination, and emotion. The central cognitive principle established by Akhmet may be formulated as follows: speech is directly dependent on human cognitive structures, including thinking, imagination, perception, and emotional evaluation.

The term "Cognitive Grammar" first appeared in 1975 in the article "Introduction to Cognitive Grammar" by G. Lakoff and H. Thompson. The concept of cognitive grammar, which emerged in the United States and within English-language linguistics, subsequently became widely used in international linguistic scholarship. In 1987, the first volume of R. Langacker's *Foundations of Cognitive Grammar* was published, followed by the second volume in 1991. The same period also saw the publication of G. Lakoff's *Women, Fire, and Dangerous Things*

and M. Johnson's *The Body in the Mind*. The works of L. Talmy, C. Fillmore, and W. Chafe in the 1980s marked a significant turning point in the development of cognitive grammar. Later, important studies were produced by G. Lakoff, R. Langacker, T. van Dijk in the Netherlands, J. Haiman in Canada, and other scholars.

By the mid-1990s, cognitive linguistics had also developed actively in Europe. Among the significant publications of this period were F. Ungerer and H.-J. Schmid's *An Introduction to Cognitive Linguistics* (1996) and B. Heine's *Cognitive Foundations of Grammar* (1997). In Russian scholarship, the development of cognitive studies was supported by Russian translations of T. Winograd's *Understanding Natural Language* (1976) and R. Schank et al.'s *Conceptual Information Processing* (1980), as well as by the collection *New in Foreign Linguistics*, Volume XII, devoted to the cognitive aspects of language and edited under the direction of V.A. Zvegintsev in 1988. In 1995, the translated collection *Language and Intelligence* was also published. The works of N.D. Arutyunova, E.S. Kubryakova, Yu.S. Stepanov, I.A. Sternin, V.N. Telia, and other scholars made a substantial contribution to the development of Russian cognitive science.

Results and discussions

In order to understand Akhmet Baitursynuly's mastery of language, it is important to recognise his formulation of the "three foundations of human consciousness" – namely, 1) intellect, 2) imagination, and 3) emotion – as one of his major scientific innovations from the perspective of cognitive studies. The scholar describes "the work of imagination" as comparison or simile: that is, the process of likening an object of thought to the image of a familiar object and of thinking descriptively.

This interpretation clearly reveals the role of imagination in recognising the cognitive significance of conceptual metaphor and metonymy in cognitive linguistics. It also precisely identifies the special importance of imagination in the formation of figurative meaning. Metaphor is not merely an artistic device; it is also a cognitive operation that enables human beings to understand abstract concepts. The mechanism through which this identification takes place is imagination.

When Baitursynuly writes of "simile, that is, likening things in thought to the form or image of known objects, representing them, and thinking descriptively", he refers to the mental pattern through which figurative meanings are formed in order to denote, conceptualise, and signify an idea in thought. A. Baitursynuly explains the work of the heart as "sensation and selection". This may be understood as referring to memory, feeling, evaluation, and subjective experience. We assume that the processes of remembering, retaining, selecting, systematising, and analysing information perceived by the mind correspond to what Akhmet describes as the "work of the heart". This idea may also be compared with such areas of modern cognitive linguistics as emotive concepts, frames, and evaluative semantics. It is evident that the linguistic image of the world is perceived not only through the intellect, but also through emotion. As suggested by the saying, "Is the mind faster than the sky?", information apprehended by the mind is also recognised by the heart, thereby forming emotionally meaningful concepts. For example, cultural concepts such as "kindness", "cruelty", "goodness", "evil", "justice", "injustice", "feeling", "faith", "hope", "reason", "honesty", "heart", "native land", and *atameken* are cognitive concepts grounded in human emotional experience. From this perspective, A. Baitursynuly concludes that "the function of language is to express what the mind perceives, what the imagination suggests, and what the heart feels".

Thus, the national teacher considers language within a cognitive framework and describes it in terms that correspond closely to the central postulates of cognitive linguistics. Language is a manifestation of knowledge that is "able to express"; that is, it designates, marks, and represents a concept perceived by the mind through thought, suggested by the imagination,

internalised by the heart, and retained in consciousness. This is how A. Baitursynuly understands the nature of language.

Modern cognitive linguistics interprets language as a tool for processing information, a representation of conceptual structures, and a mechanism for expressing the results of cognition. Baitursynuly's scientific approach is consistent with this understanding. The three foundations identified in his work correspond to the fundamental categories of modern cognitive linguistics. By linking the complex structure of human consciousness – namely, mind, imagination, and emotion – with language, the scholar establishes a national basis for the cognitive approach to linguistic analysis.

Mind constitutes the basis of logical cognition and determines the conceptual systems through which concepts are organised. Imagination forms the core of figurative thinking and cognitive modelling; it is the sphere in which metaphorical meanings are created. Emotion, in turn, is associated with memory, evaluation, and the affective processing of information. Together, this triad determines the function of language.

Baitursynuly's scientific ideas clearly and accurately describe the cognitive nature of language from the perspective of the Kazakh worldview. Having deeply examined the primary function of language, its connection with thought, and its inner nature, the scholar emphasises that language is a means of revealing the human inner world. The potential of language is vast and accessible to many; however, as Baitursynuly notes, "there are few people who know how to use it". Therefore, the power of language and its capacity to function as an instrument depend on human ability.

The author reveals not only the communicative essence of language, but also its cognitive and aesthetic dimensions. Language creates images of thought and feeling. The accurate expression of thought requires particular skill. The fact that Pushkin revised some of his poems thirteen times, and that "the words of the master of language, Leo Tolstoy, were corrected and changed many times even after publication", demonstrates that the most important aspect of creativity lies in the search for the right word – in the processes of revision, refinement, and "making words out of words". True art is found not in the first written word, but in the word that has been repeatedly revised, tested, and measured by thought.

In the section "The Art of the Word" in Literature, A. Baitursynuly, in our view, formulates his own principle of authorial style. He writes that there are many people who produce words, but few who are able to arrange them harmoniously. Every poet and every writer composes the beginning of words in their own way and arranges them according to their own manner. Each thinks in accordance with their own knowledge; therefore, each has a distinctive difference and an individual mark. These differences are difficult to explain in simple words. They can be perceived only by reading the words produced by each author, becoming familiar with them, and developing sensitivity to their particular style.

We consider this to be a method for recognising the individual style of each author. Drawing on examples familiar in Kazakh everyday life, such as a knife or an object made by a master craftsman, Baitursynuly writes that, after reading the works of gifted wordsmiths and becoming familiar with their vocabulary, one can recognise even their previously unread and unattributed words.

Baitursynuly argues that every poet and writer possesses an individual linguistic signature. This signature is reflected in several features: the writer's skill in word formation, their manner of expressing thought, their style of sentence construction, and their distinctive lexical choices.

The author's analogy of "recognising the master's knife" may be regarded as one of the earliest scholarly explanations of the concept of literary style in the Kazakh intellectual tradition. A writer's style becomes recognisable only when it is familiar to the reader. Therefore, style does not arise merely from the external appearance of words, but from the habitual manner in which they are arranged and from the specific principles governing their selection. Akhmet

Baitursynuly cites Abai's line "the word is gold, its outer form is silver" from the poem "Everyone has a clear dispute in the poem" and uses it to define the value of the well-crafted word. Although there are many who produce words, there are few who are able to arrange them harmoniously. We regard this original idea as a conclusion that reflects the qualitative dimension of literary creativity. In assessing the art of speech, the minds of great thinkers converge: their thoughts are coherent, their views are clear, and their judgements are precise in recognising integrity and perfection.

Conclusion

The scholar identifies several conditions necessary for the creation of a good literary work. These include observance of the general laws of language; the development of an individual manner of arranging words; adherence to the established principles and conventions of word arrangement; fulfilment of the necessary conditions of verbal taste; and, only after this, the addition of a distinctive personal style. Thus, according to Baitursynuly's principle, individual style cannot stand above or outside general linguistic norms. Rather, it emerges on their basis. At the end of the section, Akhmet introduces an important concept that may be described as "the law of idiom". By stating that "wordsmiths must first know the general conditions of the nobility of the word derived from the law of idiom", he defines the conditions under which the word acquires refinement and expressive value. As noted above, in Baitursynuly's view, a wordsmith must first understand the natural laws of language: the harmony of words, the structural coherence of the sentence, the system of word combination, semantic precision, and linguistic purity. Only then can the author develop and apply a distinctive individual manner. The first scholarly foundations of the principles of norm and idiostyle in modern stylistics can be traced to these conclusions.

References

- Baitursynuly, A. (2022). *Tańdamaly shyǵarmalary* [Selected Works]. General editors: Zh. Tuimebayev and A. Salkynbai. Vol. 1. Almaty, Kazakhstan.
- Baitursynuly, A. (2022). *Tańdamaly shyǵarmalary* [Selected Works]. General editors: Zh. Tuimebayev and A. Salkynbai. Vol. 2. Almaty, Kazakhstan.
- Baitursynuly, A. (2022). *Tańdamaly shyǵarmalary* [Selected Works]. General editors: Zh. Tuimebayev and A. Salkynbai. Vol. 3. Almaty, Kazakhstan.
- Baitursynov, A. (2003). *Ādebiet tanytqysh. Zertteu men öleñder* [The Theory of Literature: Studies and Poems]. Almaty, Atamura Publishers.

А. Салқынбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
(E-mail: asalkbek@gmail.com)

А. Байтұрсынұлы ілімінің лингвомәдени негіздері

Аңдатпа. Мақалада А. Байтұрсынұлының тіл табиғаты, сөз өнері және адам санасының когнитивтік құрылымы туралы көзқарастары қазіргі когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарастырылады. Ғалым ұсынған «ақыл», «қиял» және «көңіл» категориялары адамның танымдық қызметінің іргелі құрамдас бөліктері ретінде талданып, олардың тілдік танымның психологиялық және когнитивтік негіздерін түсіндірудегі маңызы айқындалады. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысына, сондай-ақ тілдің ұлттық бірегейлікті, дүниетанымды және мәдени құндылықтарды сақтау мен

қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Мақалада А. Байтұрсынұлының тіл, ойлау және сана арасындағы өзара байланысты терең пайымдағаны көрсетіледі. Сонымен қатар қабылдау, бейнелі елестету және ақпараттың жадта сақталуы сияқты ұғымдар қазіргі когнитивтік лингвистикадағы концептуализация, метафораландыру, ақпаратты өңдеу және бағалау үдерістерімен сабақтастықта қарастырылады. Сондай-ақ ғалымның сөз өнері, авторлық стиль, тілдік норма және «лебіз заңы» туралы көзқарастары талданып, олардың қазіргі лингвистикалық зерттеулер үшін теориялық маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижесінде А. Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың маңызды теориялық негіздерінің бірі екені және оның тілдік таным тұжырымдамасының қазіргі лингвистика үшін өзектілігі мен ғылыми құндылығын сақтап отырғаны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: А.Байтұрсынұлы, когнитивтік лингвистика, тіл және сана, тілдік таным, ақыл, қиял, көңіл, сөз өнері, дүниетаным, авторлық стиль.

А. Салкынбай

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Лингвокультурная основа учения А. Байтұрсынұлы

Аннотация. В статье рассматриваются взгляды А. Байтұрсынұлы на природу языка, словесное искусство и когнитивную структуру человеческого сознания с позиций современной когнитивной лингвистики. Анализируются предложенные ученым категории «разум», «воображение» и «чувство» как фундаментальные компоненты познавательной деятельности человека, раскрывается их значение в объяснении психологических и когнитивных основ языкового познания. Особое внимание уделяется взаимосвязи языка и культуры, а также роли языка в сохранении и формировании национальной идентичности, мировоззрения и культурных ценностей. В статье показано, что А. Байтұрсынұлы глубоко осмыслил взаимосвязь языка, мышления и сознания. Кроме того, такие понятия, как восприятие, образное представление и сохранение информации в памяти, рассматриваются в сопоставлении с современными когнитивно-лингвистическими процессами концептуализации, метафоризации, обработки и оценки информации. Анализируются также взгляды ученого на словесное искусство, авторский стиль, языковую норму и «закон речи» («лебіз заңы»), определяется их теоретическая значимость для современных лингвистических исследований. Делается вывод о том, что научное наследие А. Байтұрсынұлы представляет собой одно из важнейших оснований когнитивного направления в казахском языкознании, а его концепция языкового познания сохраняет актуальность и научную ценность для современной лингвистики.

Ключевые слова: А.Байтұрсынұлы, когнитивная лингвистика, язык и сознание, языковое познание, разум, воображение, чувство, словесное искусство, мировоззрение, авторский стиль.

Information about author:

Salkynbay A.B. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Автор туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сведения об авторе:

Салқынбай А.Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Zh.A. Kabakbay*, G.K. Kortabaeva

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

*(E-mail: *kabakbaeva.z@mail.ru)*

Legal Terminology as a Means of Developing Legal Competence (Based on Kazakh, English, and Turkish Languages)

Abstract. Mastering the language of law is not limited to memorizing terminology, also it requires an understanding of the legal system, historical development, and cultural foundations underlying these terms. In the context of multilingual education, this issue becomes particularly relevant, as legal concepts in different languages do not always fully correspond to one another. This study aims to reveal the underlying nature of these differences through a comparative analysis of legal terminology in Kazakh, English, and Turkish.

The results of the analysis show that terms which appear similar on the surface may carry different legal meanings in each language, while some concepts may lack equivalents altogether, demonstrating that they are specific to particular legal systems. This phenomenon is referred to as terminological asymmetry and is shaped not only by linguistic factors but also by legal and cultural contexts. Accordingly, mechanical memorization of terminology is insufficient; it is necessary to understand the context of use and the legal function of each term.

The study substantiates the need for a new approach to teaching legal terminology. Through comparative analysis, learners not only identify differences between legal systems but also develop the ability to critically understand legal concepts. Mastering terminology within its legal and cultural context enhances analytical thinking and enables effective participation in multilingual professional environments.

Keywords: cultural context, legal system, comparative analysis, conceptual differences, multilingual education

DOI: <https://doi.org/10.71078/58yzzv24>

Received: 22.06.2026; Accepted: 23.06.2026; Available online: 04.07.2026.

Introduction

In the modern context of globalization, the effectiveness of professional communication in the field of law is closely linked to multilingual terminological competence. The development of international legal relations, the strengthening of legal cooperation between states, and the integration of national legal systems into international standards require legal professionals not only to possess knowledge of legal norms but also to have a deep understanding of legal terminology in different languages. In this regard, legal terminology should be viewed not merely as a lexical system, but as a reflection of legal thinking and culture.

Materials and methods

In scientific literature, terminology is described as a system that reflects the cognitive and cultural structure of a particular professional field. Begimova defines terminology as “not only a linguistic representation of professional knowledge but also a system that reflects a specific cultural and cognitive experience” (Begimova, 2018, p. 45). This definition demonstrates that

legal terms are not merely linguistic units but elements that form the conceptual foundation of a legal system. In this context, legal competence is not limited to knowledge of legal norms; it also includes the ability to understand, interpret, and apply legal terminology within different legal systems.

Results and Discussion

The concept of legal competence is examined from various perspectives in scientific literature; however, in general, it refers to the ability of an individual not only to acquire legal knowledge but also to apply it in real professional situations. This competence consists of cognitive, operational, and cultural components. Tiersma, describing the features of legal language, emphasizes that it is based on precision and context dependence, meaning that the correct use of legal terminology is a key indicator of legal competence (Tiersma, 1999, p. 58). Thus, legal competence cannot be fully developed without terminological knowledge.

Legal terminology constitutes the core of the lexical system of law and ensures the precise, systematic, and unambiguous expression of legal concepts. Crystal defines a term as “a linguistic unit with a precise meaning used in a specific field” (Crystal, 2003, p. 452). In the field of law, these requirements are particularly important, as incorrect use of a term may lead to legal errors or misunderstandings. Moreover, legal terminology reflects the specific features of each legal system; therefore, comparing legal terms across languages makes it possible to identify not only linguistic differences but also the characteristics of the legal systems themselves.

In this context, intercultural competence acquires special significance. Intercultural competence refers to the ability to understand differences between cultural and legal systems and to take them into account in communication. Furstenberg considers intercultural competence to be one of the main goals of language learning, as language is not merely a set of grammatical structures but is closely connected with culture (Furstenberg, 2010, p. 330). In the legal field, this connection is even more complex, as legal terms are the result of specific legal traditions.

One of the most important phenomena identified in the comparative analysis of legal terminology is terminological asymmetry. This phenomenon is characterized by the lack of full correspondence between legal concepts in different languages. Kussainova and Omarova note that terminological inconsistencies in multilingual legal texts may lead to legal uncertainty (Kussainova & Omarova, 2025, p. 30). Terminological asymmetry is often associated with historical and structural differences between legal systems.

For example, the English term “*equity*” has a specific meaning within the legal system. Mellinkoff describes it as a set of legal principles applied when strict legal rules fail to produce a fair outcome (Mellinkoff, 1963, p. 87). In Kazakh, this term is often translated as “әділеттілік” (justice), while in Turkish the term “*hakkaniyet*” is used. However, these translations do not fully convey its legal meaning, as in both Kazakh and Turkish contexts it is understood more as a moral category rather than a legal institution.

A similar situation can be observed with the term “*tort*.” In the English legal system, it refers to an independent branch of law dealing with civil wrongs outside contractual obligations. In Kazakh, it is translated as “делікт” or “зиян келтіру,” while in Turkish the term “*haksız fiil*” is used. However, these equivalents do not provide full semantic correspondence.

Another important example is the term “*common law*.” In the English legal system, it refers to a system of law based on judicial precedents. In Kazakh, it is translated as “прецеденттік құқық,” while in Turkish the term “*iċtihat hukuku*” is used. However, these translations do not fully convey the meaning of the concept.

In addition, the use of the term “*law*” also requires special attention. In English, this term may refer both to the legal system as a whole and to specific laws. In Kazakh, the concepts

“құқық” and “заң” are distinguished, while in Turkish the terms “hukuk” and “kanun” are used.

The conducted analysis demonstrates that the comparative study of legal terminology is not limited to identifying linguistic differences; it also helps students understand how different legal systems function and what historical and cultural foundations underlie them. For example, the absence of a full equivalent for the concept of *equity* in Kazakh and Turkish is not a limitation of language but a result of the absence of this legal institution in those systems.

Furthermore, many legal terms do not fully correspond across languages but are only partially or functionally equivalent. Therefore, students must understand not only the translation of a term but also the context in which it is used and the legal system to which it belongs.

An effective approach to teaching legal terminology in multilingual education is the use of comparative and intercultural methods. Each term should be explained in terms of its name, legal meaning, and system-specific characteristics.

At the same time, the use of digital resources can significantly enhance the effectiveness of teaching legal terminology. Multilingual legal databases and terminological platforms enable students to work with authentic legal texts and contribute to the development of their professional competence (Zhanzhigitov, 2024).

Conclusion

In conclusion, legal terminology is one of the key tools in the development of legal competence. The phenomenon of terminological asymmetry increases the importance of intercultural competence in legal communication. Comparative study of legal terminology in Kazakh, English, and Turkish contributes to the development of legal thinking and enables students to operate effectively in an international legal environment. Research in this field also contributes to the integration of national legal systems into the global legal space (Kussainova & Omarova, 2025, p. 41).

References

- Beginimova, G. A. (2018). *Terminology and intercultural communication*. Almaty: Kazakh University Press.
- Beginimova, G. A. (2019). *Professional language and terminological system*. Almaty: Kazakh University Press.
- Crystal, D. (2003). *The Cambridge encyclopedia of language (2nd ed.)*. Cambridge University Press.
- Furstenberg, G. (2010). Making culture the core of the language class: Can it be done? *The Modern Language Journal*, 94(2), 329–332. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2010.01027.x>
- Kussainova, A., & Omarova, A. (2025). Multilingual legal text authentication and harmonization of legal terminology: Foreign models and prospects for Kazakhstan. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series*, 153(4), 24–43. <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2025-153-4-24-43>
- Mellinkoff, D. (1963). *The language of the law*. Little, Brown and Company.
- Şahin, H. (2015). *Hukuk dili ve terminolojisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tiersma, P. M. (1999). *Legal language*. University of Chicago Press.
- Zhanzhigitov, S. Zh. (2024). Some legal issues of compliance with terminological sequence in civil legislation. *Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan*.

Ж.А. Қабақбай, Г.Қ. Қортабаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
(E-mail: kabakbaeva.z@mail.ru)

**Заң терминологиясы құқықтық құзыреттілікті дамыту құралы ретінде
(қазақ, ағылшын және түрік тілдері негізінде)**

Аңдатпа. Құқық тілін меңгеру тек терминологияны жаттаумен шектелмейді, сонымен қатар бұл терминдердің негізінде жатқан құқықтық жүйені, тарихи дамуды және мәдени негіздерді түсінуді талап етеді. Көптілді білім беру жағдайында бұл мәселе ерекше өзекті болады, өйткені әртүрлі тілдердегі құқықтық ұғымдар бір-бірімен әрдайым толық сәйкес келе бермейді. Бұл зерттеу қазақ, ағылшын және түрік тілдеріндегі заң терминологиясын салыстырмалы талдау арқылы осы айырмашылықтардың түпкі табиғатын ашуды мақсат етеді. Талдау нәтижелері сыртқы тұрғыдан ұқсас көрінетін терминдердің әрбір тілде өзгеше құқықтық мағынаға ие болуы мүмкін екенін, ал кейбір ұғымдардың мүлдем баламасы болмауы мүмкін екенін көрсетеді, бұл олардың белгілі бір құқықтық жүйеге тән екенін дәлелдейді. Бұл құбылыс терминологиялық асимметрия деп аталады және ол тек тілдік факторлармен ғана емес, сонымен қатар құқықтық және мәдени контекстермен де қалыптасады. Соған сәйкес, терминологияны механикалық түрде жаттау жеткіліксіз; әр терминнің қолданылу контексін және құқықтық қызметін түсіну қажет. Зерттеу заң терминологиясын оқытудың жаңа тәсіліне қажеттілікті негіздейді. Салыстырмалы талдау арқылы білім алушылар тек құқықтық жүйелер арасындағы айырмашылықтарды анықтап қоймайды, сонымен қатар құқықтық ұғымдарды сыни тұрғыдан түсіну қабілетін дамытады. Терминологияны оның құқықтық және мәдени контексінде меңгеру аналитикалық ойлауды күшейтеді және көптілді кәсіби ортада тиімді қатысуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мәдени контекст, құқықтық жүйе, салыстырмалы талдау, концептуалдық айырмашылықтар, көптілді білім беру.

Ж.А. Кабакбай, Г.К. Кортабаева
Казахский национальный университет имени имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
(E-mail: kabakbaeva.z@mail.ru)

**Юридическая терминология как средство развития правовой
компетентности (на материале казахского, английского и турецкого языков)**

Аннотация. Освоение языка права не ограничивается заучиванием терминологии, оно также требует понимания правовой системы, исторического развития и культурных основ, лежащих в основе данных терминов. В условиях многоязычного образования данный вопрос становится особенно актуальным, поскольку правовые понятия в разных языках не всегда полностью соответствуют друг другу. Целью настоящего исследования является раскрытие сущности этих различий посредством сопоставительного анализа юридической терминологии казахского, английского и турецкого языков. Результаты анализа показывают, что термины, кажущиеся внешне схожими, могут нести разное юридическое значение в каждом из языков, а некоторые понятия могут вовсе не иметь эквивалентов, что демонстрирует их специфичность для конкретной правовой системы. Данное явление обозначается как терминологическая асимметрия и обусловлено

не только лингвистическими факторами, но и правовым и культурным контекстом. Соответственно, механическое запоминание терминологии оказывается недостаточным; необходимо понимание контекста использования и юридической функции каждого термина. Исследование обосновывает необходимость нового подхода к обучению юридической терминологии. Посредством сопоставительного анализа обучающиеся не только выявляют различия между правовыми системами, но и развивают способность критически осмысливать правовые понятия. Освоение терминологии в её правовом и культурном контексте способствует развитию аналитического мышления и обеспечивает эффективное участие в многоязычной профессиональной среде.

Ключевые слова: культурный контекст, правовая система, сопоставительный анализ, концептуальные различия, многоязычное образование

Авторлар туралы мәлімет:

Қабакбай Ж.А. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0394-273X>

Қортабаева Г.К. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0166-2180>

Information about authors:

Kabakbay Zh.A. – Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0394-273X>

Kortabaeva G.K. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0166-2180>

Сведения об авторах:

Қабакбай Ж.А. – магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0394-273X>

Қортабаева Г.К. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0166-2180>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.21.27

Ғылыми мақала

Д. Сүлеймен*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: suleimandana1892@gmail.com)***Сыпайылық құрылымдардың қазақ тіліндегі ерекшелігі**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ұлттық-мәдени сипаты әлемнің тілдік бейнесі теориясы аясында қарастырылады. Зерттеудің көкейкестілігі тілдің ұлттың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтары мен дүниетанымын сақтайтын маңызды таным құралы болуымен түсіндіріледі. Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ұлттық мәдени кодпен байланысын айқындау және олардың әлемнің тілдік бейнесіндегі орнын анықтау. Жұмыстың ғылыми маңызы антропоэзектік, когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану бағыттарының қағидаларын сыпайылық категориясын зерттеуге кешенді түрде қолдануында, ал практикалық маңызы алынған нәтижелерді қазақ тілін оқыту, аударматану және мәдениетаралық коммуникация салаларында пайдалану мүмкіндігінде. Зерттеу материалы ретінде көркем әдебиет, БАҚ мәтіндері, ауызекі сөйлеу үлгілері мен сөздіктерден жинақталған лексикалық, грамматикалық және прагматикалық тілдік бірліктер алынды; талдау сипаттамалы, семантикалық, концептуалдық және лингвомәдени әдістер негізінде жүргізілді. Нәтижесінде қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының («сіз» есімдігі, құрмет мәнді қосымшалар, қаратпа сөздер, өтініш пен кешірім сұрау формулалары, алғыс айту үлгілері) құрмет, кішіпейілділік, әлеуметтік үйлесім және ризашылық деген төрт негізгі концептуалдық модель төңірегінде ұйымдасатыны анықталды. Зерттеудің құндылығы қазақ тіліндегі сыпайылықты жеке грамматикалық құбылыс емес, ұлттық дүниетанымның көрінісі ретінде кешенді қарастыруында. Алынған нәтижелер қазақ тіліндегі сыпайылық жүйесін басқа түркі, батыс және шығыс тілдерімен салыстырмалы зерттеуге негіз бола алады.

Түйін сөздер: сыпайылық құрылымдары, әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық дүниетаным, лингвомәдениеттану, антропоэзектік лингвистика, қазақ тілі

DOI: <https://doi.org/10.71078/9pbfnw88>

Түсті: 02.07.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде антропоэзектік парадигманың қалыптасуы тілдің тек құрылымдық жүйе ретінде емес, адам санасымен, мәдениетпен және дүниетаныммен сабақтастықта қарастырылуына жол ашты. Осы бағыттағы маңызды ұғымдардың бірі – әлемнің тілдік бейнесі. Әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір халықтың қоршаған ортаны қабылдау, тану және бағалау ерекшеліктерінің тіл арқылы көрініс табуын білдіреді. Тіл белгілі бір этностың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын, әлеуметтік қатынастарын және рухани дүниесін сақтап қана қоймай, оларды кейінгі ұрпаққа жеткізетін маңызды мәдени қызметін атқарады. Сондықтан белгілі бір халықтың дүниетанымын тану үшін оның тілдік қорын, қатысымдық ерекшеліктерін және мәдени мазмұнға ие тілдік құрылымдарын зерттеу қажеттілігі туындайды.

Әлемнің тілдік бейнесі мәселесінің ғылыми негіздері неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт еңбектерінде қаланды. Ғалым тілдің тек коммуникация құралы ғана емес, халық рухының көрінісі екенін атап көрсетіп, әрбір тілдің өзіндік дүниетанымдық жүйесі

болатынын дәлелдеді. Оның Weltansicht концепциясы бойынша адам қоршаған ортаны тікелей емес, ана тілі арқылы қабылдайды, сондықтан әрбір халықтың әлем туралы түсінігі оның тілінде көрініс табады (Humboldt, 1999: 60). Тіл мен ойлау арасындағы байланыс мәселесі американдық лингвистер Эдвард Сепир мен Бенджамин Ли Уорф еңбектерінде жалғасын тапты. Сепирдің пікірінше, адамның қоршаған әлемді қабылдауы мен түсінуі оның ана тілінің құрылымымен тығыз байланысты, ал тіл – тек қатысым құралы ғана емес, қоғамдық тәжірибені сақтайтын әлеуметтік-таным жүйесі (Sapir, 1921: 14). Уорф бұл идеяны әрі қарай дамытып, әрбір тіл өз иесіне дүниені белгілі бір «желі» бойынша бөлшектеп беретінін, яғни тілдік категориялардың адамның дүниені тану тәсілін қалыптастыратынын көрсетті (Whorf, 1956: 213).

Ұлттық тілдік бейне теориясының дамуына неміс ғалымы Лео Вайсгербер ерекше үлес қосты. Ол ғылыми айналымға sprachliches Weltbild («тілдік әлем бейнесі») терминін енгізіп, тілдің адам мен объективті болмыс арасындағы дәнекер қызметін негіздеді: әрбір тіл қоршаған ортаны өзінше құрылымдайды және сол арқылы ұлттық дүниетанымды қалыптастырады (Weisgerber, 1962: 16). Қазіргі когнитивтік лингвистикада бұл мәселе поляк-австралиялық ғалым Анна Вежбицкаяның еңбектерінде жаңа қырынан қарастырылды. Ғалымның пікірінше, әрбір тілде белгілі бір мәдени сценарийлер сақталады, олар халықтың тәжірибесі мен өмір сүру жағдайларын бейнелейді және сол тілде сөйлейтіндерге ғана тән атаулар мен реалийлерді қамтиды (Wierzbicka, 1997: 35).

Этнолингвистикалық бағыттағы зерттеулерде поляк ғалымы Ежи Бартминьский ұлттық қауымдастықтардың дүниетанымы тілдік бірліктер арқылы көрініс табатынын дәлелдеп, тілдік бейнені белгілі бір этностың субъективті түрде құрылымдалған дүниетанымы ретінде анықтады (Bartmiński, 2009: 12). Ал америкалық ғалымдар Джордж Лакофф пен Марк Джонсон концептуалдық метафора теориясы арқылы адамның ойлау жүйесінің көбіне метафоралық сипатта ұйымдасатынын және мәдени ортада қалыптасқан концептуалдық модельдердің тілде әртүрлі метафоралық құрылымдар арқылы көрініс табатынын көрсетті (Lakoff & Johnson, 2003: 3). Бұл шетелдік теориялық негіздерді ресейлік зерттеушілер де әрі қарай дамытты: атап айтқанда, ұлттық тілдік бейне мәдениеттің ықпалымен қалыптасатын және тек лексикада ғана емес, грамматикада, сөйлеу этикетінде де көрініс табатын күрделі когнитивтік құрылым ретінде сипатталады (Neudachina, 2018: 15).

Қазақ халқының дүниетанымында ерекше орын алатын мәдени құндылықтардың бірі – сыпайылық. Қазақ қоғамында сыпайылық жеке адамның мінез-құлқын сипаттайтын этикалық категория ғана емес, әлеуметтік қатынастарды реттейтін маңызды мәдени институт болып табылады. Үлкенді құрметтеу, кішіні сыйлау, сөзге тоқтау, әдеп сақтау, өзгенің мәртебесін ескеру сияқты қағидалар қазақ мәдениетінің негізін құрайды. Бұл ерекшеліктер тілде әртүрлі сыпайылық құрылымдары арқылы көрініс табады.

Қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдары лексикалық, грамматикалық және прагматикалық деңгейлерде жүзеге асады. «Сіз» есімдігінің қолданылуы, құрмет мәнді қосымшалар, өтініш пен кешірім сұрау формулалары, алғыс айту үлгілері, қаратпа сөздер және сөйлеу этикетінің басқа да құралдары ұлттық дүниетанымның маңызды көрсеткіштері болып табылады. Осыған байланысты қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарын әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан зерттеу ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ұлттық мәдени кодпен байланысын айқындау және олардың әлемнің тілдік бейнесіндегі орнын анықтау.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу материалы ретінде қазіргі қазақ тіліндегі сыпайылық мағынасын білдіретін лексикалық, грамматикалық және прагматикалық тілдік бірліктер алынды. Материалдар

көркем әдебиеттен, бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерінен, ауызекі сөйлеу үлгілерінен және қазақ тілінің сөздіктерінен жинақталды. Зерттеу барысында сыпайылық категориясын білдіретін тілдік бірліктер бірнеше топқа жіктелді: сыпайылық есімдіктері, қаратпа сөздер, өтініш және кешірім сұрау формулалары, алғыс айту құрылымдары, құрмет мәнді грамматикалық тұлғалар және сөйлеуді жұмсартатын модальдық құрылымдар. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін антропоөзектік лингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану бағыттарының қағидалары құрайды. Тілдік материалдарды талдау барысында сипаттамалы әдіс, семантикалық талдау әдісі, концептуалдық талдау әдісі және лингвомәдени талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар тілдік деректердің артында тұрған ұлттық мәдени мазмұнды анықтау мақсатында интерпретациялық талдау тәсілі пайдаланылды.

Тіл белгілі бір халықтың дүниетанымын қалыптастыратын маңызды құрал болғандықтан, сыпайылық құрылымдары тек қатысымдық қызмет атқарып қана қоймай, ұлттық мәдениеттің маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылды. Сондықтан зерттеу барысында тілдік бірліктердің құрылымдық ерекшеліктерімен қатар олардың мәдени және дүниетанымдық мазмұнына да назар аударылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ұлттық тілдік бейне ұғымының теориялық негіздері жоғарыда аталған батыстық лингвистикалық мектептерде (Гумбольдт, Сепир, Уорф, Вайсгербер, Вежбицкая, Бартминьский, Лакофф пен Джонсон) қаланғанымен, бұл теорияны нақты тілдік материалда, соның ішінде славян және түркі тілдерінде қолдану ресейлік және посткеңестік зерттеушілердің еңбектерінде де жалғасын тапты. Атап айтқанда, лингвомәдениеттану ғылыми пән ретінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін кешенді сала ретінде қарастырылады, оның қалыптасуына В.Н. Телия, В.В. Воробьев, В.А. Маслова сияқты ғалымдардың еңбектері негіз болды (Камалова, 2017: 700). Ал ұлттық тілдік бейненің мазмұны тек лексикада ғана емес, грамматикада, фразеологияда және сөйлеу этикетінде де көрініс табатыны, сондай-ақ бұл мәселенің зерттелуі жалпы теориялық тұрғыдан жеткілікті дамығанымен, нақты этномәдени материалдар негізінде әлі толық зерттелмегені атап өтіледі (Закирова, 2016: 298; Закирова және т.б., 2017: 100).

Әлемнің тілдік бейнесі және когнитивтік лингвистика мәселелері қазақ тіл білімінде де кеңінен зерттелген. Алаш зиялыларының пікірлерінен бөлек қазірге дейінгі ғалымдардың басым көпшілігі тілдегі адамның әлемді қалай танып, таңбалағанын зерттеген. Мақалада толық бәріне шолу жасай алмағандықтан соңғы жылдары зерттеулерге себеп болған еңбектерді атауды жөн көрдік. Отандық тіл білімінде когнитивтік бағыттың қалыптасуы мен дамуын жүйелі түрде сипаттаған Э.Н. Оразалиева өз монографиясында қазақ тіліндегі танымдық құрылымдардың ерекшеліктерін, тілдік сана мен әлем бейнесінің арақатынасын теориялық тұрғыдан негіздейді (Оразалиева, 2007: 45). Ж.А. Манкеева қазақ тілін когнитивтік тұрғыдан зерттеудің әдіснамалық негіздерін айқындай отырып, сөздің заттың тура таңбасы емес, ұлттық сана арқылы қалыптасқан тілдік-мәдени бейнесі екенін көрсетеді, яғни әлем бейнесі тілде дайын күйінде берілмей, сол тілде сөйлеуші этностың танымдық қызметі нәтижесінде жасалатынын дәлелдейді (Манкеева, 2001: 4). Ал Қ.Ж. Жаманбаева тіл қолданысының когнитивтік негіздерін эмоция, символ және тілдік сана ұғымдары арқылы зерттеп, қазақ тілдік санасының құрылымдық ерекшеліктерін ашып көрсетеді (Жаманбаева, 1998: 23). Жалпы затқа, құбылысқа ат беру - адамның өзі танып білген жаратылыстың сан алуан белгілерін, қимыл-әрекеттің сапасын, қасиетін бағалауы, әлем бейнесінің өзіндік қалыбын жасап, оны сөз ретінде таңбалауы. А.Салқынбай: «Атау үдерісі болмыстың, ұғымның, атаудың арасындағы қатынас арқылы айқындалады. Атау – белгілі мағына мен мәнге негізделген дыбыстық қатардан тұратын таным арқылы анықталатын тілдік таңба. Атау – тілдің құрылымдық

жүйеге сәйкес анықталатын тілдік кілт (языковой код) арқылы санада таңбаланады», – деген тұжырым жасайды (Салқынбай, 2008: 320-321). Бұл еңбектер қазақ тіл біліміндегі антропоэзектік-когнитивтік парадигманың теориялық негізін қалыптастырғанымен, олардың назары негізінен жалпы тілдік сана мен концептілер жүйесіне бағытталған, ал сыпайылық категориясы дербес зерттеу нысаны ретінде арнайы қарастырылмаған – бұл да осы жұмыстың өзектілігін күшейте түседі.

Лингвомәдениеттану ғылымында ұлттық дүниетанымның маңызды көрсеткіштерінің бірі ретінде сыпайылық категориясы қарастырылады. Сыпайылық белгілі бір қоғамда қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтардың тілдік көрінісі болып табылады. Батыс зерттеулерінде сыпайылық мәселесі көбіне жеке тұлғаның еркіндігімен және коммуникативтік құқықтарымен байланысты қарастырылады (Brown & Levinson дәстүрі негізінде қалыптасқан «face» ұғымы арқылы). Ал шығыс халықтарында, соның ішінде түркі халықтарында, сыпайылық ұжымдық құндылықтармен, әлеуметтік үйлесіммен және өзара құрметпен байланысты түсіндіріледі. Бұл ерекшелік тілдік құрылымдарда да көрініс табады.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында құрмет, ізет, әдеп және кішіпейілділік ұғымдары ерекше орыналады. Соңғы жылдары қазақ тіліндегі сыпайылық пен қатысымдық әдеп мәселесі қазақстандық зерттеушілердің ағылшын тіліндегі жұмыстарында да арнайы қарастырыла бастады. Атап айтқанда, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ зерттеушілерінің әлеуметтік сауалнама негізіндегі жұмысы қазақ жастарының сыпайылық ұғымын құрмет, инабаттылық және қонақжайлылықпен байланыстыратынын, әрі қазақ сыпайылығының дәстүрлі көшпелі мәдениетпен және қоғамдық үйлесімді сақтау қажеттілігімен тығыз байланысты екенін дәлелдейді (Muldagaliyeva et al., 2022: 28). Сол сияқты, қазақ және ағылшын тілдеріндегі сыпайылық концептісінің салыстырмалы талдауы екі лингвомәдениеттегі сыпайылық стратегияларының прагматикалық және этномәдени айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік беретіні атап өтіледі (Ryssaldu & Uterova, 2018: 3). Бұл зерттеулер қазақ тіліндегі сыпайылықты жалпытеориялық тұрғыдан ғана емес, нақты этномәдени материал негізінде сипаттаудың қажеттігін көрсетеді, дегенмен қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының концептуалдық модельдер деңгейінде жүйелі талдануы әлі толық зерттелмеген мәселе болып қалуда. Себебі сыпайылық құрылымдары тек грамматикалық немесе прагматикалық құбылыс қана емес, халықтың адам мен қоғам, тұлға мен ұжым, құрмет пен жауапкершілік туралы түсініктерін көрсететін мәдени-танымдық категория. Осы олқылықты толықтыру мақсатында қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарын әлемнің тілдік бейнесі теориясы аясында, концептуалдық модельдер деңгейінде жүйелі түрде сипаттау осы зерттеудің негізгі міндетіне айналды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдары ұлттық дүниетанымның маңызды бөлігі екені анық. Олар арқылы қазақ халқының адамға деген көзқарасы, әлеуметтік қатынастарды ұйымдастыру ерекшеліктері және мәдени құндылықтары көрініс табады. Әлемнің қазақ тілдік бейнесінде сыпайылық ең алдымен құрмет ұғымымен байланысты қалыптасады. Қазақ дүниетанымында адамның жасы, әлеуметтік мәртебесі, қоғамдағы орны және тәжірибесі ерекше бағаланатындықтан, сөйлеу барысында осы ерекшеліктерді ескеру маңызды коммуникативтік норма болып саналады. Қазақ тіліндегі сыпайылықтың негізгі көрсеткіштерінің бірі – «сен» және «сіз» есімдіктерінің қолданылуы. Түркі тілдерінің көпшілігінде кездесетін бұл құбылыс қазақ тілінде ерекше әлеуметтік мәнге ие. «Сен» тұлғасы жақын адамдар арасындағы бейресми қатынасты білдірсе, «сіз» тұлғасы құрмет пен әлеуметтік арақашықтықтың көрсеткіші ретінде қызмет етеді.

Мысалы: «Сіз қалай ойлайсыз?»; «Сізге бір мәселе бойынша хабарласып тұр едім»; «Уақытыңыз болса, мына құжатты қарап жібересіз бе?». Бұл мысалдарда сөйлеуші адресаттың мәртебесін жоғары бағалап, оған құрмет білдіреді. Қазақ әлемінің тілдік бейнесінде үлкен адамға немесе бейтаныс адамға «сен» деп сөйлеу коммуникативтік норманың бұзылуы ретінде қабылданады. Сондықтан «сіз» есімдігі жай ғана грамматикалық категория емес, ұлттық мәдениеттің маңызды көрсеткіші болып табылады.

Қазақ дүниетанымында құрмет көрсету тек есімдіктер арқылы ғана емес, арнайы грамматикалық құрылымдар арқылы да жүзеге асады. Бұлардың қатарына -ңыз/-іңіз, -ыңыз/-іңіз тұлғалары жатады. Мысалы: «Отырыңыз», «Күте тұрыңыз», «Айтып жіберіңіз», «Қарап шығыңыз». Бұл тұлғалар бұйрық мәнін жұмсартып, өтініш немесе сыпайы ұсыныс мағынасын қалыптастырады. Егер сөйлеуші осы қосымшаларды қолданбаса, сөйлемнің коммуникативтік әсері айтарлықтай өзгереді. Мысалы: «Отыр» және «Отырыңыз» – екі сөйлемнің мазмұны ұқсас болғанымен, прагматикалық әсері мүлде басқа. Бірінші сөйлем бұйрыққа жақын болса, екінші сөйлем құрмет пен ізетті білдіреді. Осы ерекшелік қазақ тіліндегі сыпайылықтың грамматикалық деңгейде көрініс табатынын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының маңызды бөлігін қаратпа сөздер құрайды. Қаратпа сөздер сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы әлеуметтік қатынасты реттеуге мүмкіндік береді. Қазақ қоғамында адамның жас ерекшелігін және мәртебесін ескеріп сөйлеу маңызды болғандықтан, қаратпа сөздердің қызметі ерекше, әсіресе туыстық мәндегі атаулардың сыпайылық қызметінде қолданылуы қазақ тілінің өзіндік ұлттық ерекшелігін көрсетеді (Muldagaliyeva et al., 2015: 84). Мысалы: «Аға, бір сұрақ қойсам бола ма?»; «Апай, көмектесіп жіберіңізші»; «Ата, төрге шығыңыз»; «Әже, амансыз ба?». Бұл сөздер тек адресатты атау қызметін атқармайды. Олар қазақ дүниетанымындағы құрмет концептісін білдіреді. Қазақ әлемінің тілдік бейнесінде қоғам үлкен әлеуметтік қауымдастық ретінде қабылданады. Сондықтан туыстық мәндегі атаулардың қатысымдық қызмет атқаруы ұлттық дүниетанымның ерекшелігі болып табылады.

Қазақ тіліндегі сыпайылықтың маңызды көріністерінің бірі – өтініш білдіру формулалары. Қазақ мәдениетінде тікелей талап қою немесе бұйрық беру көбінесе жағымсыз бағаланады. Сондықтан өтініш білдіру кезінде арнайы жұмсартқыш құрылымдар қолданылады. Мысалы: «Рұқсат болса, пікір білдірейін»; «Мүмкін болса, көмектесіп жіберіңіз»; «Қолайлы болса, осы мәселені қарастырсақ»; «Уақытыңыз болса, жауап берсеңіз». Бұл құрылымдар сөйлеушінің өз талабын жұмсартып жеткізуіне мүмкіндік береді. Мұндай қолданыстар қазақ мәдениетіндегі кішіпейілділік пен ізеттіліктің көрінісі болып табылады.

Кешірім сұрау формулалары да қазақ тіліндегі сыпайылық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мысалы: «Кешіріңіз», «Айып етпеңіз», «Мазалағаным үшін кешірім сұраймын», «Қолайсыздық үшін кешірім өтінемін». Бұл құрылымдар сөйлеушінің өз әрекеті үшін жауапкершілік сезімін білдіреді. Қазақ дүниетанымында өзгенің көңіліне қарау және қарым-қатынастағы үйлесімді сақтау маңызды құндылық ретінде бағаланады.

Қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ерекшесі – алғыс айту формулалары. Қазақ мәдениетінде ризашылық білдіру тек этикеттік норма ғана емес, адамаралық қатынасты нығайтатын маңызды әлеуметтік құрал болып табылады. Мысалы: «Рақмет», «Көп рақмет», «Мың алғыс», «Үлкен рақмет», «Алла разы болсын». Бұл мысалдардың ішінде соңғысы ерекше назар аудартады. Өйткені онда алғыс айту діни дүниетаныммен байланысады. Бұл қазақ әлемінің тілдік бейнесінде рухани құндылықтардың маңызды орын алатынын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарын талдау олардың бірнеше концептуалдық

модель төңірегінде ұйымдасатынын көрсетеді. Бірінші модель – құрмет концептісі. Қазақ қоғамында адамның жасы мен әлеуметтік мәртебесін ескеру маңызды болғандықтан, құрмет көрсетуге бағытталған тілдік құрылымдар кең таралған. Екінші модель – кішіпейілділік концептісі. Өтініш жасау, кешірім сұрау және пікір білдіру кезінде қолданылатын жұмсартқыш құрылымдар осы концептінің көрінісі болып табылады. Үшінші модель – әлеуметтік үйлесім концептісі. Қазақ мәдениетінде қоғам мүшелері арасындағы татулық пен өзара сыйластық ерекше бағаланатындықтан, тілде қарым-қатынасты жұмсартуға бағытталған көптеген құрылымдар қалыптасқан. Төртінші модель – ризашылық концептісі. Алғыс айту формулалары қазақ дүниетанымындағы өзара көмек пен адамаралық байланыстың маңызын көрсетеді. Осылайша қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдары әлемнің тілдік бейнесінде құрмет, кішіпейілділік, әлеуметтік үйлесім және ризашылық секілді негізгі мәдени концептілер арқылы көрініс табады.

Қорытынды

Тіл – белгілі бір халықтың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын және дүниетанымдық ерекшеліктерін сақтайтын маңызды танымдық жүйе. Осы тұрғыдан алғанда әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір этностың қоршаған ортаны қабылдау және түсіндіру ерекшеліктерінің тіл арқылы көрініс табуын сипаттайды. Зерттеу барысында қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ұлттық дүниетаныммен тығыз байланыста қалыптасқаны анықталды. Сыпайылық категориясы қазақ мәдениетінде тек сөйлеу әдебінің элементі ғана емес, әлеуметтік қатынастарды реттейтін маңызды мәдени институт қызметін атқарады. Сондықтан қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдары – ұлттық дүниетанымның маңызды көрсеткіштерінің бірі.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі сыпайылықтың бірнеше деңгейде жүзеге асатынын көрсетті. Лексикалық деңгейде қаратпа сөздер, алғыс айту формулалары және сыпайылық мәнді тілдік бірліктер қызмет атқарады. Грамматикалық деңгейде құрмет мәнді қосымшалар, сыпайылық есімдіктері және бұйрық райдың жұмсартылған формалары қолданылады. Прагматикалық деңгейде өтініш білдіру, кешірім сұрау және келісім алу сияқты қатысымдық құрылымдар маңызды орын алады. Талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының әлемнің тілдік бейнесінде төрт негізгі концептуалдық модель арқылы көрініс табатыны анықталды: құрмет, кішіпейілділік, әлеуметтік үйлесім және ризашылық концептілері.

Зерттеу барысында қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдарының ұлттық дүниетанымдағы ұжымдық құндылықтарды бейнелейтіні байқалды. Батыс мәдениеттерінде сыпайылық көбіне жеке тұлғаның еркіндігімен байланыстырылса, қазақ мәдениетінде ол әлеуметтік қатынастардың үйлесімділігімен, өзара құрметпен және қоғамдағы татулықпен сабақтасады. Сондықтан қазақ әлемінің тілдік бейнесінде «мен» концептісінен гөрі «біз» концептісі басым көрініс табады.

Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі сыпайылық құрылымдары – әлемнің тілдік бейнесінің маңызды компоненттерінің бірі. Олар ұлттық мәдениеттің, тарихи тәжірибенің және қоғамдық қатынастардың тілдегі көрінісін айқындайды. Сондықтан болашақта қазақ тіліндегі сыпайылық категориясын басқа түркі тілдерімен, сондай-ақ батыс және шығыс тілдерімен салыстыра зерттеу ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Жаманбаева, Қ. (1998). *Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана*. Ғылым.

Закирова, Р.Р. (2016). Концепт в контексте национальной культуры. В сб. *Иностранные*

языки в современном мире (с. 298–302). Казань, Изд-во Казан. ун-та.

Закирова, Р.Р., Гильмутдинова, И.В., & Соколова, И.И. (2017). Изучение языковой картины мира в современной лингвокультурологии. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 3, 99–101.

Камалова, Д.А. (2017). Lingvoculturology as a new direction of contemporary linguistics. *Молодой ученый*, 15 (149), 700–702.

Манкеева, Ж. (2001). Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. *Тілтаным*, 4, 3–9.

Оразалиева, Э.Н. (2007). *Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: Ғылыми монография*. Ан Арыс.

Салқынбай, А.Б. (2008). *Қазіргі қазақ тілі*. Эверо.

Bartmiński, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London, Equinox Publishing.

Humboldt, W. von. (1999). *On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species* (Ed. M. Losonsky). Cambridge University Press.

Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.

Muldagaliyeva, A.A., Gumarova, S.B., Issabayeva, B.K., & Zhirenschina, K.A. (2015). The Socio-Cultural Functions of Kazakh Kinship Terms. *Asian Social Science*, 11 (16), 80–87.

Muldagaliyeva, A.A., Urazgaliyeva, S.A., Tleulinova, M.B., Zhyrenshina, K.A., Duisenbayeva, S.S., Khalenova, A.R., Cesur, K., & Kassymova, G.K. (2022). A Socio-Cultural Study of Face and Politeness Conceptions in the Kazakh Context. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 30 (S1), 25–42.

Neudachina, L.V. (2018). The role of culture in linguistic worldview formation. *Russian Linguistic Bulletin*, 1 (13).

Ryssaldy, K.T., & Utepova, A.N. (2018). Lingocultural Peculiarities of the Concept «Politeness» in Kazakh and English Languages and Its Influence on Forms of Politeness. *Серия общественных и гуманитарных наук*, 2 (3), 1–5.

Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt, Brace.

Weisgerber, L. (1962). *Von den Kräften der deutschen Sprache I: Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik*. Düsseldorf, Schwann.

Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (Ed. J. B. Carroll). Cambridge, MA: MIT Press.

Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York, Oxford University Press.

References

Bartmiński, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London, Equinox Publishing.

Humboldt, W. von. (1999). *On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species*. Cambridge University Press.

Kamalova, D.A. (2017). Lingvokul'turologiya kak novoe napravlenie sovremennoj lingvistiki [Lingvoculturology as a new direction of contemporary linguistics]. *Molodoy Uchenyy*, 15 (149), 700–702. (in Russian).

Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.

Mankeyeva, Zh. (2001). Qazaq tilin zertteudin kognitivtik negizderi [Cognitive foundations of the study of the Kazakh language]. *Tiltanym*, 4, 3–9. (in Kazakh).

Muldagaliyeva, A.A., Gumarova, S.B., Issabayeva, B.K., & Zhirenschina, K.A. (2015). The Socio-Cultural Functions of Kazakh Kinship Terms. *Asian Social Science*, 11(16), 80–87.

Muldagaliyeva, A.A., Urazgaliyeva, S.A., Tleulinova, M.B., Zhyrenshina, K.A.,

Duisenbayeva, S.S., Khalenova, A.R., Cesur, K., & Kassymova, G.K. (2022). A Socio-Cultural Study of Face and Politeness Conceptions in the Kazakh Context. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 30 (S1), 25–42.

Neudachina, L.V. (2018). The role of culture in linguistic worldview formation. *Russian Linguistic Bulletin*, 1 (13).

Orazaliyeva, E.N. (2007). *Kognitivtik lingvistika: qalyptasuy men damuy: Ghylymi monografiya* [Cognitive linguistics: formation and development: Scientific monograph]. An Arys. (in Kazakh).

Ryssaldy, K.T., & Utepova, A.N. (2018). Lingocultural peculiarities of the concept «Politeness» in Kazakh and English languages and its influence on forms of politeness. *Seria Obshestvennykh i Gumanitarnykh Nauk*, 2 (3), 1–5.

Salqynbai, A.B. (2008). *Qazirgi qazaq tili* [Modern Kazakh language]. Evero. (in Kazakh).

Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt, Brace.

Weisgerber, L. (1962). *Von den Kräften der deutschen Sprache I: Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik* [On the powers of the German language I: Fundamentals of content-oriented grammar]. Düsseldorf, Schwann. (in German).

Whorf, B.L. (1956). *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, MA: MIT Press.

Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York: Oxford University Press.

Zakirova, R.R. (2016). Kontsept v kontekste natsionalnoy kultury [Concept in the context of national culture]. In *Inostrannyye Yazyki v Sovremennom Mire* (pp. 298–302). Kazan, Kazan University Press. (in Russian).

Zakirova, R.R., Gilmudinova, I.V., & Sokolova, I.I. (2017). Izuchenie yazykovoy kartiny mira v sovremennoy lingvokulturologii [The study of linguistic worldview in modern linguoculturology]. *Philological Sciences. Questions of Theory and Practice*, 3, 99–101. (in Russian).

Zhamanbayeva, Q. (1998). *Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiya, simvol, tildik sana* [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness]. Almaty: Ghylym. (in Kazakh).

D. Suleimen

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: suleimandana1892@gmail.com)

Features of Politeness Structures in the Kazakh Language

Abstract. This article examines the national-cultural specificity of politeness structures in the Kazakh language within the framework of the linguistic worldview theory. The relevance of the study stems from the role of language as an important cognitive tool that preserves the historical experience, cultural values, and worldview of an ethnic group. The aim of the study is to identify the connection between politeness structures in the Kazakh language and the national cultural code, and to determine their place within the linguistic worldview. The scientific significance of the work lies in the comprehensive application of the principles of anthropocentric linguistics, cognitive linguistics, and linguoculturology to the study of the category of politeness, while its practical significance lies in the potential use of the results in teaching Kazakh, translation studies, and intercultural communication. The research material comprises lexical, grammatical, and pragmatic linguistic units collected from fiction, media texts, samples of colloquial speech, and dictionaries; the analysis was conducted using descriptive, semantic, conceptual, and linguocultural methods. The findings show that

politeness structures in the Kazakh language (the pronoun «сіз», honorific suffixes, forms of address, formulas of request and apology, and expressions of gratitude) are organized around four core conceptual models: respect, modesty, social harmony, and gratitude. The value of the study lies in treating politeness in the Kazakh language not merely as a grammatical phenomenon but as a reflection of the national worldview. The results obtained can serve as a basis for comparative research on the Kazakh politeness system in relation to other Turkic, Western, and Eastern languages.

Keywords: politeness structures, linguistic worldview, national worldview, linguoculturology, anthropocentric linguistics, Kazakh language.

Д. Сулеймен

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: suleimandana1892@gmail.com)

Особенности структур вежливости в казахском языке

Аннотация. В статье рассматривается национально-культурная специфика структур вежливости в казахском языке в рамках теории языковой картины мира. Актуальность исследования обусловлена тем, что язык выступает важным средством познания, сохраняющим исторический опыт, культурные ценности и мировоззрение этноса. Цель исследования – выявить связь структур вежливости в казахском языке с национальным культурным кодом и определить их место в языковой картине мира. Научная значимость работы заключается в комплексном применении принципов антропоцентрической, когнитивной лингвистики и лингвокультурологии к изучению категории вежливости, а практическая значимость – в возможности использования полученных результатов в преподавании казахского языка, переводоведении и межкультурной коммуникации. Материалом исследования послужили лексические, грамматические и прагматические языковые единицы, собранные из художественной литературы, медиатекстов, образцов устной речи и словарей; анализ проводился с использованием описательного, семантического, концептуального и лингвокультурологического методов. В результате установлено, что структуры вежливости в казахском языке (местоимение «сіз», аффиксы почтительности, обращения, формулы просьбы и извинения, формулы благодарности) организуются вокруг четырёх основных концептуальных моделей: уважение, скромность, социальная гармония и благодарность. Ценность исследования состоит в комплексном рассмотрении вежливости в казахском языке не как отдельного грамматического явления, а как отражения национального мировоззрения. Полученные результаты могут послужить основой для сопоставительного изучения системы вежливости казахского языка с другими тюркскими, западными и восточными языками.

Ключевые слова: структуры вежливости, языковая картина мира, национальное мировоззрение, лингвокультурология, антропоцентрическая лингвистика, казахский язык.

Автор туралы мәлімет:

Сүлеймен Д. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>

Information about author:

Suleimen D. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>

Сведения об авторах:

Сулеймен Д. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3473-6660>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

B. Myrzabek*Al-Farabi Kazakh National University,**Almaty, Kazakhstan**(E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com)*

An Overview of the Linguistic Model of Literary Text Transformation

Abstract. The article provides an overview of the linguistic model for literary text transformation. The phenomenon of text adaptation and transformation is comprehensively examined from the perspective of the language teaching process. A theoretical review is conducted on the model proposed for adapting literary texts through the transformational method. The paper is dedicated to text linguistics, a rapidly developing branch of modern linguistics. It reviews the studies of domestic and foreign scholars who have investigated or are currently researching text linguistics, while also analyzing the pressing issues in this field. It is noted that over the past three decades, interest in this particular area of linguistics has been growing at an exceptional pace within both foreign and domestic scholarship.

Furthermore, both general and specific research methods applicable to scientific inquiry were employed in this study.

Contemporary linguistic research investigates text analysis and modification through an interdisciplinary lens. Crucially, the transformation of literary texts has emerged as a focal point of scholarly inquiry, shedding light on the intricate relationships connecting language to cognitive processes, cultural paradigms, and discursive strategies.

Keywords: linguistic, linguistic adaptation, text transformation, transformation

DOI: <https://doi.org/10.71078/9pybrn40>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Introduction

In modern linguistics, the problems of text study and transformation are considered at the intersection of new scientific fields. In particular, the phenomenon of literary text transformation is becoming an important object of research, revealing the interaction between language and thought, cultural codes, and communicative strategies. A literary text is a complex semiotic system reflecting the aesthetic, expressive, and conceptual potential of language as a whole. Therefore, studying the process of its transformation involves not only changes in linguistic structures but also the renewal of semantic, pragmatic, and cultural aspects.

The relevance of transforming literary texts is closely linked to the current development of the information society and the specifics of text functioning in the new media space. The original structure of a text frequently changes in the processes of electronic literature, hypertext, translation, and interpretation. This situation necessitates considering the concept of transforming a literary text not only as a formal change but also as a reconstruction of its communicative and cognitive content. From this perspective, the creation of a linguistic model allows us to systematize the theoretical and applied aspects of text transformation. This is due to the fact that in foreign linguistics, including Russian linguistics, the adaptation and transformation of texts are becoming one of the most important processes in the anthropocentric paradigm. In Kazakh linguistics, however, this is a relatively underdeveloped area. In the

teaching of foreign languages, adapted versions of original texts, which have become secondary texts, are becoming increasingly relevant from a linguodidactic perspective.

This is an effective way of scientifically explaining the process of reforming the content of a literary text, i.e., the process of reforming the communicative relationship between the author and the recipient.

In modern linguistics, issues of understanding, perception, interpretation of text and recognition of cultural codes are relevant. Since literary text is a phenomenon that combines all these processes, the linguistic model of its transformation serves as a universal tool that reflects not only linguistic phenomena, but also cognitive and cultural processes.

Materials and methods

General scientific methods were employed throughout this study. The relevant materials and factual data concerning the analyzed issues were systematically gathered, after which the accumulated data were screened, categorized, and rigorously analyzed. Based on the empirical evidence established in the research, theoretical conclusions and hypotheses were formulated. The application of specific methods during the compilation of the article – namely synthesis, analysis, classification, description, and comparative analysis – underscored the abundance of pressing challenges within text linguistics. In particular, the synthesis method was utilized to comprehensively aggregate and integrate the research findings and scholarly works of both foreign and domestic scientists dedicated to text linguistics.

Fiction is a mirror of the spiritual culture of the people, a visual expression of historical memory and national identity. Through literary texts, the worldview, aesthetic taste and moral values of the nation are transmitted from generation to generation. Therefore, the problem of scientific analysis of literary texts and identification of the mechanisms of their perception is becoming one of the relevant directions of modern linguistics. A literary text is not only a linguistic phenomenon, but also a social, cultural and cognitive phenomenon. Its multi-layered structure is formed through the interaction of linguistic, semantic, pragmatic and cultural codes, forming a whole communicative system. This complex nature requires a linguistic study of the process of perception and adaptation of literary texts.

In the modern era of globalization, the reconstruction and adaptation of literary texts in various cultural and linguistic spaces has become more frequent. Kazakh (foreign) literary texts intended for a foreign audience or adapted for educational purposes are of particular scientific interest. In such texts, the semantic, structural and cultural load of linguistic units takes on a different character from the original, as a result of which the level of perception, pragmatic influence and artistic potential of the text are reconsidered. In this regard, a comprehensive study of the process of adaptation of literary texts based on linguistic and non-linguistic principles, the identification of their typology and structural and semantic features is one of the relevant directions of modern text studies and linguodidactics.

It can be said with confidence that the development process of modern science has risen to a new qualitative level compared to previous historical periods. The main feature of this period is the development of science not only within individual fields, but also in an interdisciplinary and integrative nature. The renewal of scientific paradigms, the establishment of interdisciplinary methods and the formation of new theoretical foundations have radically changed the direction of scientific research. Modern science is not limited to traditional empirical research, but is considered as a multifaceted system interconnected with complex social, cultural, psychological and technological factors. Such a process requires new forms of scientific thinking and cognition. As a result, there is a need for a comprehensive, integrated approach to the object of research, and the methodological foundations of science are also beginning to acquire a new character.

The renewal of scientific methodology and the formation of new directions in modern

linguistics are a natural phenomenon in the development of this discipline. Currently, functional, discourse, cognitive and anthropocentric approaches in linguistics are interwoven, giving rise to new scientific schools and research vectors. This process has allowed us to rise to a qualitatively new level in the analysis of linguistic data. In the recognition of linguistic phenomena, the need to pay equal attention to the synchronic and diachronic aspects, that is, to study simultaneously the historical development and current use of language, and to study its connection with social and cultural factors in a comprehensive manner, has come to the fore. Such complexity increases the accuracy and universality of scientific results and opens the way to a deeper explanation of the nature of language.

Results and discussion

The process of text adaptation is considered as a step aimed at making the text understandable to the reader. The solution to this problem is made by the author-adapter, taking into account the initial knowledge and needs of the reader. First, let's briefly describe «adaptation» and «transformation». The theory of adaptation (lat. *adaptatio*) means adaptation, flexibility, and transformation (lat. *transformation*) is the implementation of the second structure of the language due to the legal changes in language models through the transformational method (Kaliyev, 2005). It is clear that the concepts of adaptation and transformation are closely related to each other in linguistics. The transformational method represents complex syntactic structures in a sentence in a simpler version. The main principles of the transformational method were proposed by Z. Harris (USA) in the early 50s of the 20th century. In the works of Sh. Bally, O. Espersen, G. Kaliev states in his work that the transformational method in traditional European linguistics corresponds to the concept of syntactic transposition (Kaliyev, 2005).

Text pragmatics began to study the extralinguistic functions of the text. Each branch of text linguistics not only found its own research niche, but also acquired conceptual features in the works of the founders of anthropocentric linguistics, T.A. Van Dyck (1980) and V.U. Dressler (1972). Text linguistics was developed in the Czech Republic by K. Hausenblas (1984), F. Danes (1985), M. Girshova (1989), J. Goffmannova (1988) and others, and in Slovakia by E. Baizikova (1977, 1981, 1998), J. Dolnik (1998) and J. Sokolova (2012, 2013) and others. As a result of the research of scientists, the communicative aspects of the text were revealed.

The processes of adaptation and transformation are considered among the universal mechanisms that determine the internal and external laws of the language system. They form the basis of evolutionary changes in the development of language, as well as functional transitions at the text and discourse levels. In linguistics, these phenomena are reflected at the phonetic, morphological, syntactic and semantic levels. Especially in the processes of translation and text adaptation, adaptation and transformation are recognized as the main ways to ensure linguistic consistency. In this section, priority is given to determining the place, function and scientific and theoretical significance of these processes in the language system.

The well-known researcher J. Verschueren (2018) presents potential levels in his article "Adaptation and the Potential of Meaning". Level 1 is the undifferentiated and most extensive contextual environment, where meaning exists only in potential form. Level 2 is a more structured and organized contextual environment, which is created by the activation of the three cognitive abilities that underlie the formation of meaning. Level 3 is the level of linguistic mechanisms that allow specific meanings to be identified through certain linguistic means (Verschueren, 2018). As a result of these three levels, the researcher showed in his scientific article that the potential of meaning can be represented using a cartographic method. The basic idea in the study is that "language serves as a means of creating meaning". In addition, when describing dynamic processes, the following should be taken into account:

- 1) Their contextual and structural coordinates in the selection and interpretation of

linguistic means.

2) The place of these processes in the structure of human thinking (Verschuieren, 2018).

The problems of linguistic adaptation and transformation have been comprehensively considered in world linguistics since the second half of the 20th century. In this direction, the works of such researchers as C. Fillmore, N. Chomsky, Y. Naida, J. Catford, A. Martine, R. Jakobson, Alva-Manchego, F., Bingel, Y., Paetzold, G., Scarton, K., and Spezia, L. (Alva-Manchego, 2017) Chang, F., Janchauskas, M., and Fitz, H. (Chang, 2012). Frank, S., Goldwater, S., and Keller, F. (Frank, 2013) Ionova, S.V. (Ionova, 2006), Brygina, A.V. (Brygina, 2005) occupy a special place. In world science, the problem of adaptation is studied in close connection with the fields of translation studies, intercultural communication, cognitive and sociolinguistics. In addition, the theory of transformation has been widely analyzed within the framework of structural, generative and functional grammar. This section systematizes the main directions and conceptual foundations of international research and reveals their significance in the modern linguistic paradigm.

Linguistic adaptation and transformation of the text are directly related to internal and external linguistics. Internal linguistic aspects are the study of the structure of the language, its internal laws, regularities and components. The fact that the field of syntax also occupies a special place can be seen from the opinions expressed in the scientific articles of research scientists. Researchers Frank, S., Goldwater, S., & Keller, F. in their scientific articles state that "The first important step in mastering syntax is learning to group words into categories such as nouns or verbs according to their syntactic function" (Frank, 2013), while Chang, F., Janciauskas, M., & Fitz, H argue that "One of the phenomena that connects language acquisition and processing is linguistic adaptation, that is, the change in representations that provide linguistic processing in response to linguistic input information" (Chang, 2012). Comparing this statement, it is noticeable that the scope of linguistic adaptation is extensive.

It is clear that research on text theory in Kazakh linguistics has been developing rapidly in recent years. Currently, the text is considered comprehensively from various angles and is being studied in various directions. However, there are still few large-scale works that deeply study text adaptation, the specific features, methods and strategies of adapting texts in the Kazakh language. The lack of special research on the topic of text adaptation indicates that this area has not been fully studied. Nevertheless, in recent years, it is noticeable that separate studies have begun to be conducted on this topic.

Conclusion

Today, the creation of a linguistic model for the transformation of literary texts contributes to the formation of a new level of linguistic analysis. Such a model aims to identify the semantic field, pragmatic goals, and interpretative potential of literary texts. At the same time, it allows for a systematic description of the function of linguistic means in text reconstruction and types of transformations (lexical, syntactic, stylistic, and pragmatic).

The formation of a linguistic model for the transformation of artistic text meets the theoretical and practical needs of modern linguistics and textology. It allows us to explain the multi-layered nature of text, to analyse the relationship between language and culture in depth, and to reveal the dynamic nature of artistic communication. Therefore, the relevance of this topic takes on particular significance in the context of the modern scientific paradigm.

References

Alva-Manchego, F., Bingel, J., Paetzold, G., Scarton, C., & Spezia, L. (2017). Learning how to simplify from explicit labeling of Complex-Simplified text pairs. *International Joint Conference on Natural Language Processing*, 1, 295–305. <https://www.aclweb.org/anthology/I17-1030.pdf>

Brygina, A.V. (2005). *Linguistic principles of adapting a literary text* (Author's abstract of a dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences). Moscow.

Chang, F., Janciauskas, M., & Fitz, H. (2012). Language adaptation and learning: Getting explicit about implicit learning. *Language and Linguistics Compass*, 6 (5), 259–278. <https://doi.org/10.1002/lnc3.337>

Frank, S., Goldwater, S., & Keller, F. (2013). Adding sentence types to a model of syntactic category acquisition. *Topics in Cognitive Science*, 5(3), 495–521. <https://doi.org/10.1111/tops.12030>

Ionova, S.V. (2006). *Approximation of the content of secondary texts* (Doctoral dissertation). Volgograd.

Kaliyev, G. (2005). *Explanatory dictionary of linguistic terms*. Almaty, Sozdik-Slovar.

Kazakh language: Encyclopedia. (1998). Ministry of Education, Culture and Health of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan Development Institute. Almaty.

Verschueren, J. (2018). Adaptability and meaning potential. *Paper presented at the 20th International Congress of Linguists: The Dynamics of Language, Cape Town, 2–6 July 2018*. UCT Press, 93–109.

Б. Мырзабек

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

(E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com)

Көркем мәтінді трансформациялаудың лингвистикалық моделіне жалпы шолу

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтінді трансформациялаудың лингвистикалық моделіне шолу жасалынды. Мәтінді бейімдеу және трансформациялау құбылысын тілді оқыту үдерісі тұрғысынан кешенді түрде қарастыруда қарастырылған. Трансформациялық әдіс арқылы көркем мәтінді бейімдеу үшін ұсынылатын модельге теориялық жақтан шолу жасалынды. Мақала қазіргі тіл біліміндеі дамып келе жатқан мәтін лингвистикасының бір бағытына арналады. Мақалада мәтін лингвистикасын, бейімделген мәтіндерді зерттеген, зерттеп жүрген ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасалып, мәтін лингвистикасының өзекті мәселелері талданып қарастырылды. Соңғы отыз жылдықта шетелдік, сонымен қатар отандық ғылымда зерттеулердің тіл білімінің аталған бағытына деген қызығушылық ерекше қарқынмен артып келе жатқандығы байқалады.

Сонымен қатар мақалада ғылыми зерттеуде қолданылатын жалпы және жеке зерттеу әдістері қолданылды.

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеулер мәтінді талдау және түрлендіру мәселелерін пәнаралық тұрғыдан қарастырады. Маңыздысы, көркем мәтіндерді трансформациялау құбылысы ғылыми ізденістердің негізгі өзегіне айналып, тілдің когнитивтік үдерістермен, мәдени парадигмалармен және дискурстық стратегиялармен тығыз байланысын айқындап отыр.

Түйін сөздер: лингвистика, лингвистикалық бейімдеу, мәтінді трансформациялау, трансформация

Б. Мырзабек

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

(E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com)

Обзор лингвистической модели трансформации литературного текста

Аннотация. В статье представлен обзор лингвистической модели трансформации художественного текста. Феномен адаптации и трансформации текста рассматривается комплексно в контексте процесса обучения языку. Осуществлен теоретический обзор модели, предлагаемой для адаптации художественного текста с помощью трансформационного метода. Публикация посвящена одному из динамично развивающихся направлений современного языкознания – лингвистике текста. В работе приводится обзор трудов отечественных и зарубежных ученых, исследовавших и продолжающих изучать лингвистику текста, а также анализируются актуальные проблемы данной области. Отмечается, что за последние три десятилетия интерес к указанному направлению языкознания со стороны как зарубежной, так и отечественной науки демонстрирует интенсивный рост.

Кроме того, в ходе научного исследования были применены общенаучные и частные исследовательские методы.

Современные лингвистические исследования рассматривают вопросы анализа и модификации текста через призму междисциплинарного подхода. Что немаловажно, трансформация художественного текста стала центральным объектом научного поиска, раскрывающим сложные взаимосвязи между языком, когнитивными процессами, культурными парадигмами и дискурсивными стратегиями.

Ключевые слова: лингвистика, лингвистическая адаптация, трансформация текста, трансформация

Автор туралы мәлімет:

Мырзабек Б. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6846-1132>

Information about author:

Myrzabek B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6846-1132>

Сведения об авторе:

Мырзабек Б. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6846-1132>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.31.02

Ғылыми мақала

М.Хамитова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: mhamitova07@gmail.com)***Цифрлық коммуникация кеңістігіндегі копирайтинг пен спичрайтингтің лингвистикалық ерекшеліктері**

Аңдатпа. Қазіргі ақпараттық қоғамда коммуникацияның негізгі бөлігі цифрлық орта арқылы жүзеге асады. Әлеуметтік желілердің, интернет-платформалардың және бұқаралық ақпарат құралдарының қарқынды дамуы мәтіннің қоғамдық санаға ықпал ету мүмкіндігін арттырды. Осыған байланысты копирайтинг пен спичрайтинг қазіргі қолданбалы тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі ретінде қалыптасып отыр. Копирайтинг жарнамалық және ақпараттық мәтіндерді әзірлеуге бағытталса, спичрайтинг қоғамдық тұлғалардың сөздерін, баяндамаларын және коммуникациялық стратегияларын дайындаумен ерекшеленеді. Екі бағыттың да негізгі мақсаты – аудиторияға әсер ету, ақпаратты тиімді жеткізу және белгілі бір коммуникативтік нәтижеге қол жеткізу.

Мақалада копирайтинг пен спичрайтингтің қалыптасу тарихы, теориялық негіздері, мәтін мен дискурс ұғымдарының өзара байланысы, медиа мәтіннің ерекшеліктері және цифрлық коммуникациядағы қызметі қарастырылады. Сонымен қатар әлеуметтік желілерде жарияланатын жарнама мәтіндерінің құрылымдық, стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктері талданады. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы және контент-талдау әдістері қолданылды. Копирайтинг мәтіндерінде кең таралған AIDA, PAS, FAB және BAB формулаларының коммуникациялық тиімділігі бағаланды.

Түйін сөздер: копирайтинг, спичрайтинг, мәтін, дискурс, медиа мәтін, цифрлық коммуникация

DOI: <https://doi.org/10.71078/zb72ex67>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Ақпараттық технологиялардың дамуы қоғамдағы коммуникациялық үдерістердің сипатын түбегейлі өзгертті. Интернет пен әлеуметтік желілердің кең таралуы мәтінді қоғамдық пікір қалыптастырудың маңызды құралына айналдырды. Қазіргі кезеңде мәтін тек ақпарат жеткізу қызметімен шектелмей, аудиторияның эмоциясына әсер ету, белгілі бір әрекетке ынталандыру және қоғамдық көзқарасты қалыптастыру функцияларын атқарады. Осы тұрғыдан алғанда копирайтинг пен спичрайтинг қазіргі қолданбалы лингвистиканың маңызды бағыттарына жатады. Әсіресе әлеуметтік желілерде жарияланатын жарнамалық және ақпараттық мәтіндердің санының артуы олардың тілдік сапасына қойылатын талаптарды күшейтіп отыр. Сондықтан аталған бағыттардың теориялық және практикалық негіздерін зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері копирайтинг пен спичрайтингтің қазіргі ақпараттық кеңістіктегі ықпалды коммуникациялық құрал екенін көрсетті. Аталған бағыттар тек тілдік құбылыс ретінде емес, аудиторияның көзқарасын қалыптастыратын, тұтынушылық мінез-

құлыққа әсер ететін және қоғамдық пікірді бағыттауға прагматикалық механизм ретінде танылды. Сондай-ақ әлеуметтік желілердегі мәтіндердің тілдік сапасын арттыру, орфографиялық және стилистикалық қателерді азайту қажеттілігі анықталды. Зерттеу қорытындылары медиа мәтіндерді әзірлеу, жарнама индустриясы, контент-маркетинг және қоғамдық коммуникация салаларында қолдануға мүмкіндік береді.

Қолданбалы тіл білімі әрқашан өзінің кең ауқымдылығымен және көпқырлылығымен ерекшеленіп келген. Оның дәстүрлі бағыттарына жазу жүйесін зерттеу, ана және шет тілдерін оқыту, сөздіктер жасау, аударма, транскрипция, орфография, транслитерация және терминологияны жүйелеу сияқты салалар жатады. Сонымен қатар, тіл саясатына қатысты мәселелер де маңызды орын алады: әліпби мен емлені жетілдіру, мемлекеттік тілді дамыту, терминдерді біріздендіру, жер-су атауларын реттеу сияқты бағыттар осы салаға кіреді.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы – копирайтинг пен спичрайтингтің тіл біліміндегі орны мен ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан жүйелеуінде. Ал практикалық маңызы – әлеуметтік желілердегі жарнама мәтіндерінің сапасын арттыруға бағытталған ұсыныстар әзірлеуінде. Зерттеу нәтижелерін жарнама, медиа және контент жасау салаларында қолдануға болады.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қолданбалы лингвистика жаңа деңгейге көтеріліп, басқа ғылым салаларымен тығыз байланыста дами бастады. Әсіресе қоғамдағы ақпараттың көлемі артып, оны сақтау, өңдеу және тарату қажеттілігі бұл бағыттың дамуына үлкен әсер етті. Өйткені кез келген ақпарат көбіне мәтін түрінде беріледі, ал оны тиімді пайдалану арнайы тілдік зерттеулерді қажет етеді.

Қазіргі кезеңде техниканың дамуына байланысты тілге қатысты жаңа міндеттер пайда болды. Соның ішінде автоматты аударма, мәтінді компьютер арқылы өңдеу, ақпаратты іздеу жүйелері, сөйлеуді тану және жасанды интеллектке негізделген тілдік модельдер жасау өзекті мәселелерге айналды. Бұл бағыттарда тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады.

Қолданбалы лингвистикада маңызды мәселелердің бірі – терминологияны жүйелеу. Әрбір ғылым саласында арнайы атаулардың көп болуы оларды реттеуді қажет етеді. Осы тұрғыда лексикография, әсіресе автоматтандырылған сөздік жасау, ерекше маңызға ие болып отыр.

Сонымен қатар, адам мен компьютер арасындағы табиғи тілде қарым-қатынас орнату да өзекті бағыттардың бірі саналады. Мысалы, сұрақ-жауап жүйелерін құру, дауыспен басқарылатын құрылғыларды дамыту, мәтін мен дыбысты автоматты түрде түсіну сияқты мәселелер осы салаға жатады.

Жалпы алғанда, қолданбалы лингвистика тек тілдің құрылымын зерттеумен шектелмей, оны нақты өмірде қолданудың тиімді жолдарын қарастырады. Ол лингвистика, математика, логика, психология және информатика сияқты ғылымдардың тоғысында дамып, тіл арқылы білімді сақтау мен жеткізудің негізгі құралы ретінде қарастырылады. Сондықтан тіл – ақпаратты жинақтау мен таратудың басты формасы болып табылады.

А. Жұбановтың «Қолданбалы лингвистика пәні және оның негізгі бағыт-бағдары» атты мақаласында ғылыми зерттеу жұмыстарын ЭЕМ-ге автоматтандырылуы керек мәселелерді көтереді. Оның ішінде:

- а) әр тілдер бойынша белгілі тақырыпқа қатысты әдебиеттерді іздеп, табу;
- ә) жазба ескерткіштер мен мәтіндік материалдар қоры бойынша таңдама жұмыстарын атқару;
- б) табылған материалдар арқылы қажетті амал-әрекеттерді іске асыру;

- в) материалды жан-жақты сұрыптау;
- г) алдын ала белгілі өлшемдер бойынша реестрлер, каталогтар сипаттамаларын жинақтау;
- д) статистикалық, картографиялық, сұрыптау теориясы мен жүйелік талдау әдістерін қолдану;
- е) деректерді сурет, карта түрінде көрсету (Жұбанов, 2008).

Қолданбалы қазақ тіл білімі – тілдің практикалық қызметін, яғни оны қоғамда тиімді пайдалану жолдарын қарастыратын маңызды сала. Бұл бағыт тек тілдің құрылымын сипаттаумен шектелмей, оны оқыту, өңдеу, жүйелеу және түрлі салаларда қолдану мәселелерін қамтиды. Қазіргі қоғамда ақпараттың көлемі артқан сайын, тілдің қолданбалы қызметіне деген сұраныс та күшейіп отыр.

Қолданбалы тіл білімінің негізгі бағыттарының бірі – тілдік деректерді жүйелеу және оларды нақты мақсатта пайдалану. Мысалы, орфография мен орфоэпияны қалыптастыру, терминологияны біріздендіру, сөздіктер жасау сияқты жұмыстар осы салаға жатады. Әсіресе ғылыми-техникалық салалардың дамуына байланысты жаңа терминдерді реттеу өзекті мәселеге айналды.

Зерттеу барысында кешенді ғылыми әдістер қолданылды:

- сипаттамалық әдіс арқылы копирайтинг пен спичрайтингтің теориялық негіздері жүйеленді;
- салыстырмалы талдау әдісі арқылы мәтін мен дискурс ұғымдарының ерекшеліктері айқындалды;
- контент-талдау әдісі негізінде әлеуметтік желілердегі жарнамалық мәтіндер зерттелді;
- прагмалингвистикалық талдау арқылы мәтіндердің аудиторияға ықпал ету механизмдері қарастырылды;
- жинақтау және қорытындылау әдістері арқылы зерттеу нәтижелері жүйеленді.

Зерттеу нысаны ретінде әлеуметтік желілерде жарияланған жарнамалық және ақпараттық мәтіндер алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Копирайтинг пен спичрайтинг мәселелері әлемдік және отандық ғылымда әртүрлі қырынан зерттелген. Қолданбалы лингвистиканың теориялық негіздері А. Жұбанов, Қ. Жұбанов, Б. Момынова еңбектерінде қарастырылған. Мәтін мен дискурс мәселелері И.Р. Гальперин, Ю.В. Рождественский және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде кеңінен талданған. Қазақ тіл білімінде жарнама мәтіндерінің құрылымы мен ерекшеліктері Қ.Б. Күдеринова, Г.М. Мамырбек, Қ. Рысберген еңбектерінде қарастырылған. Сонымен бірге «Қазақ» газетінде жарияланған жарнама мәтіндері ұлттық копирайтингтің тарихи бастаулары ретінде зерттеліп келеді. Соңғы жылдары цифрлық коммуникацияның дамуына байланысты әлеуметтік желілердегі контенттің тілдік сипаты, медиа мәтіндердің құрылымы және олардың аудиторияға әсер ету тетіктері ғылыми зерттеулердің нысанына айналды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Копирайтинг қазіргі цифрлық коммуникация жағдайында ақпараттық және маКопирайтинг пен спичрайтинг мәселелері әлемдік және отандық ғылымда әртүрлі қырынан зерттелген. Қолданбалы лингвистиканың теориялық негіздері А. Жұбанов, Қ. Жұбанов, Б. Момынова еңбектерінде қарастырылған. Мәтін мен дискурс мәселелері И.Р. Гальперин, Ю.В. Рождественский және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде кеңінен талданған. Қазақ тіл білімінде жарнама мәтіндерінің құрылымы мен ерекшеліктері Қ.Б. Күдеринова, Г.М. Мамырбек, Қ. Рысберген еңбектерінде қарастырылған. Сонымен

бірге «Қазақ» газетінде жарияланған жарнама мәтіндері ұлттық копирайтингтің тарихи бастаулары ретінде зерттеліп келеді. Соңғы жылдары цифрлық коммуникацияның дамуына байланысты әлеуметтік желілердегі контенттің тілдік сипаты, медиа мәтіндердің құрылымы және олардың аудиторияға әсер ету тетіктері ғылыми зерттеулердің нысанына айналды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Копирайтинг қазіргі цифрлық коммуникация жағдайында ақпараттық және маркетингтік қызмет атқаратын маңызды сала болып табылады. Оның басты мақсаты – мәтін арқылы аудитория назарын аудару, қызығушылық қалыптастыру және белгілі бір әрекетке ынталандыру. Зерттеу барысында копирайтинг мәтіндерінде AIDA, PAS, FAB және BAB модельдерінің жиі қолданылатыны анықталды. Бұл формулалар мәтіннің құрылымын тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

AIDA моделінің негізгі кезеңдері:

- Attention – назар аударту;
- Interest – қызығушылық ояту;
- Desire – тілек қалыптастыру;
- Action – әрекетке шақыру.

Бұл модель тұтынушының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып құрылған және жарнама мәтіндерінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Мәтін мен дискурс мәселесін талдау барысында олардың өзара тығыз байланысы анықталды. Мәтін – коммуникацияның дайын нәтижесі болса, дискурс – сол мәтіннің нақты коммуникативтік жағдайда жүзеге асу үдерісі. Сондықтан копирайтинг пен спичрайтинг тек мәтін құрастырумен шектелмей, аудиторияның әлеуметтік, психологиялық және мәдени ерекшеліктерін ескеруді талап етеді.

Медиа мәтіндердің негізгі ерекшеліктері ретінде:

- поликодтылық;
- интермәтінділік;
- ықпал ету қызметі;
- қысқалық пен ақпараттық сыйымдылық;
- аудиторияға бағдарлану белгіленді.

Әлеуметтік желілердегі мәтіндерді талдау барысында орфографиялық, стилистикалық және логикалық қателердің жиі кездесетіні байқалды. Мұндай қателер мәтіннің сенімділігін төмендетіп, оның коммуникациялық тиімділігіне кері әсер етеді. Спичрайтинг саласында мәтіннің эмоционалдық әсері мен сөйлеу мәдениетінің маңызы ерекше. Қоғамдық тұлғалардың сөздері тек ақпарат беріп қана қоймай, аудиторияның сенімін қалыптастыруға және қоғамдық пікірді бағыттауға ықпал етеді. Сондықтан спичрайтерлер мәтіннің тілдік дұрыстығына, логикалық құрылымына және прагматикалық әсеріне ерекше көңіл бөледі.

Зерттеу нәтижелері қазіргі цифрлық ортада сапалы контент әзірлеу үшін тілдік норма талаптарын сақтау қажеттігін көрсетті. Әсіресе әлеуметтік желілердегі жарнамалық мәтіндерде әдеби тіл нормаларының сақталуы коммуникация тиімділігін арттырады. Ғылыми әдебиеттерде копирайтинг ұғымы екі мағынада қарастырылады. Кең мағынада және тар мағынада. Белгілі бір идеяны ақпараттық тұрғыдан мәтіндер жазу ғылыми әдебиеттерде кең мағынада қолданылатын копирайтинг. Ал тар мағынадағы копирайтинг эмоционалды әсер ететін жарнамалық мәтіндер дайындау қызметі.

Копирайтер деген кім деген сұраққа жауап беретін болсақ, ол жарнамалық мәтіндерді және ақпараттық мәтіндерді жазатын, дайындайтын адам. Кең мағынада копирайтер деген мәтін арқылы аудитория назарын өзіне аударатын маман (Alvarez, 2018).

AIDA формуласы. Жарнама саласында кеңінен қолданылатын формулалардың бірі

– AIDA формуласы. Бұл формуланы XIX ғасырдың соңғы ширегінде америкалық ғалым Elmer Lewis ұсынған. Формула тұтынушыны шешім қабылдауға, сатып алу әрекетіне дейін жеткізеді.

Бұл формуланың атауы негізгі төрт кезеңнің қысқартылған түрі:

- назар аударту;
- қызықтыру;
- тілек қалыптастыру;
- әрекетке шақыру.

Бұл тәсіл жарнамада, радио мен теледидарда, әлеуметтік желілерде кеңінен қолданылады. Көбіне цифрлық маркетинг құралдарында тиімді қолданылады.

Осы уақытқа дейін өзектілігін жоғалтпаған бұл формула копирайтинг саласында да маңызды рөл атқарады.

Attention – Назар аударту: Бірінші кезеңде жарнама мәтіні оқырманның назарын бірден өзіне аудартуы тиіс. Оқырманды бірден назар аударту үшін аналитика, стратегияны дұрыс жолмен құру керек.

Назар аудартудың негізгі мақсаты – аудиторияны мәтінді немесе жарнаманы ары қарай қарауға ынталандыру. Оқырман бір көргеннен ары қарай қызығып, екінші кезеңге еркін түрде өте алуы тиіс. Егер дұрыс назарын аудартып алмасақ, онда ары қарай жазылған мәтіннің маңызы жоғалып кетеді. Түнімен отырып жазған сценарий жазуға арналған уақыт зая кетеді.

Interest – Қызығушылық: Оқырманның назарын аудартып алғаннан кейін өнімнің немесе қызметтің құндылығын көрсету. Қызығушылығы арттыру арқылы нарықтағы бағалардан немесе сапасы жағынан айырмашылығын көрсетуі керек. Бәсекелестерден өзіндік ерекшелігін, артықшылығын нақты әрі көркем түрде жеткізу. Оқырманда қызығушылық болмаса, келесі кезеңге өту ықтималдығы өте аз болады. Қызметтің немесе өнімнің құндылығын көрсету арқылы мәжбүрлемей, тұтынушы өзі алуын қадағалау.

Desire – Тілек: Бұл кезеңде тұтынушының эмоциясына әсер ету өте маңызды. Өнімнің немесе қызметтің тұтынушының өміріне жақсы ықпал ететініне сендіру. Сенім болған жағдайда тұтынушының сатып алуға деген ниеті күшейтіледі. Тұтынушыға «Сізде осындай жетістікке/нәтижеге аз уақыт ішінді қол жеткізе аласыз» деген астарлы ой арқылы беру керек. Сол кезде тұтынушының эмоциясына тікелей әсер етеді.

Action – Әрекет: Соңғы қадам нақты бір әрекетке шақыру. Тұтынушының эмоциясына тікелей әсер еткеннен кейін тұтынушы өнімді немесе қызметті алуға моральдық тұрғыдан дайын болады. Сол кезде тұтынушыдан айырылып қалмай, керісінше сатып алуға әрекетке шақыру керек. Мысалы: «Дәл қазір тапсырыс беріп үлгеріңіз», «Тегін тіркеліп алыңыз», «Алғашқы тіркелген бес адамға құпия сыйлығымыз бар».

PAS формуласы

P – problem (мәселе)

A – agitation (үгіт)

S – solution (шешім)

PAS формуласындағы ең алғашқы қадам – мәселе. Мақсатты аудиторияның мәселесін анықтау. Аудиторияны мазалайтын қиындықтарды нақты көрсету қажет. Ауырсыну нүктесі мен проблемасын дұрыс анықтап алу. Мәселені дұрыс анықтау үшін копирайтер нарықтық зерттеулер мен тұтынушылардың сұранысын аса назарға алу керек.

Келесі қадам – үгіт. Аудиторияның мәселесін анықтап алғаннан кейін эмоциясына әсер етеді. Копирайтер маманы мәселені жедел әрекетке көшуі керек. Мақсатты аудиторияға бұл мәселенің дұрыс емес екендігін көркем түрде жеткізу керек. Көркем түрде жеткізу үшін статистикалық мәліметтер мен қазақ тілінің көркемдегіш құралдарын қолданған жөн. Маман бұл мәселені шұғыл түрде шешуі үшін мәтінді дұрыс жазуы керек.

Соңғы қадам – шешім. Қызмет түрін немесе белгілі бір өнімді шешім ретінде

тұтынушыға ұсыну арқылы әрекетке шақыру. Копирайтер өз өнімін өткізетін кезде тұтынушыны ауырсыну нүктелерін баса алатынына эмоционалды түрде сендіре алуы керек. Ұсынылып жатқан қызметтің не өнімнің өміріндегі мәселелерінің шешімі екенін көрсету керек. Нақты статистикалық мәліметтермен тұтынушылардың пікірімен дәлел келтіре алуы тиіс. Сол арқылы тұтынушының сеніміне кіріп, тұрақты клиент болып қалуы әбден мүмкін.

FAB формуласы

F – Features (мүмкіндіктер)

A – Advantages (артықшылықтар)

B – Benefits (пайда)

FAB формуласындағы ең алғашқы адам – қызметтің не өнімнің ерекшеліктерін анықтау. Өнімге немесе қызметке нақты сипаттама беру. Нарықтағы бәсекелестерден ерекшелігін, өзгешелігін көрсету. Тек өзіне тән басқаларда жоқ аргументтер келтіру. Мысалы, егер планшетті сататын болса, смартфоннан айырмашылығын, артықшылығын көрсету керек, көлемін, сапасын деген сияқты.

Екінші қадам – қызметтің не өнімнің мүмкіндіктерінің артықшылықтары. Бұл дегеніміз, бәсекелестердің өнімінен өзгешелігін көрсету. «Неге бізді таңдау керек?» деген сұраққа жауап беру. Мысалы, смартфонды алып қарасақ болады. Әлемге әйгілі «Apple Iphone» компаниясы жылдан жылға жаңа үлгілер шығарып келеді. Соңғы шығарылған үлгілері алдыңғыларына қарағанда сапасы жақсы түсіреді және жады көп.

Үшінші қадам – қызметтің не өнімнің тұтынушыға пайдасын көрсету. Бұл тұтынушының өміріне қалай жақсы әсер ететініне көз жеткізу. Мысалы, смартфонға түсірілген фотосуреттер мен бейнелер тұтынушыға ерекше және бақытты сәттерін есте сақтауға көмектеседі.

PPPP формуласы

Picture – сурет: Қызметті не өнімді суреттеу. Тұтынушыға түсінікті болатындай сурет арқылы бейнелеу. Суреттеу кезінде дизайнға аса қатты мән беру. Тұтынушының қызығушылығын арттырып, өзіне тартатын дизайнды қолдану. Мысалы, смарт сағат сататын болса, әдемі кадрда ашық түстермен үйлестіру. Қорапшасында және адамның қолында таққан кезде қалай көрінетіндігін көрсету.

Promise – уәде: Қызмет не өнім түрі тұтынушының өміріне жақсы ықпал ететінін түсіндіру. Қалай ыңғайлы болатынын көрсету. Мысалы, смарт сағат телефонның қуаты сөніп қалғанда, я болмаса жаныңнан алыс жерде болған кезде уақытты көру үшін тиімді болатынына уәде беру.

Proof – дәлел: Тұтынушыға сенімді болатындай дәлел келтіру. Кейстармен, қолданған тұтынушылардың пікірлерімен бөлісу. Кейстардың арқасында жаңа тұтынушы өнімді не қызметті алуға деген қызығушылығы артады. Сол арқылы тұрақты клиент болып қалуы мүмкін. Мысалы, смартфонды сөніп қалған кезде смарт сағаттың қалай ыңғайлы және тиімді болғанын, пайдасын тиісін айтуды арқылы клиенттің сеніміне кіру.

Push – итермелеу: Копирайтинг формуласының соңғы қадамы – клиентті әрекетке шақыру, итермелеу. Қызметті не өнімді сатып алуға дейін әкелу. Алдыңғы айтқан үш қадамнан кейін клиент қызығып, өнімді алу үшін немесе қызметті пайдалану үшін хабарласуы мүмкін. Сол кезде белгілі бір жеңілдіктер немесе сыйлықтар ойнатып жіберу клиентті алып қалуға көмектеседі. Мысалы, «Алғашқы тіркелген 10 адамға 10 пайыз жеңілдік» немесе «Алғашқы сатып алған 5 адамға құпия сыйлығымыз бар» деген сияқты аргументтермен сатып алуға итермелеу.

BAV формуласы. Before – дейін: Клиенттің өмірдегі ауырсыну нүктелерін, қиындықтарын сипаттау. Бұл жердегі басты мақсат жайлы атмосфера құру және сезіндіру. Копирайтер маман клиентке олардың жағдайын түсініп, көмектескісі келетінін білдіру арқылы эмоционалды сенімділік тудырады.

After – кейін: Қызметті не өнімді пайдаланғаннан кейін болашақта қандай мүмкіндіктерге ие бола алатынын және қандай пайда әкелетіндігін елестету. Пайдаланғаннан кейін алатын әсеріне шабыт пен қолдау көрсету.

Bridge – көпір: Соңғы қадам алдыңғы екі қадам арасындағы жақындықты білдіру. Қызметті не өнімді алғанға дейінгі өмірімен пайдаланғаннан кейінгі өмірін салыстыра отырып сипаттау. Алғанға дейінгі мәселелерін пайдаланғаннан кейін шеше алғанын растау. Қызметтің не өнімнің құндылығын көрсету арқылы адамдарға пайда әкелу (Lewis, 1898). Копирайтинг саласы бұқаралық ақпарат құралдары, жарнамаса саласымен тығыз байланысты. Даму жолында әрдайым бірге жаңарып отырды. Қазіргі таңда копияйтинг саласы табыстың бір көзі болып отыр. Себебі, сату саласында жарнама мәтінінің маңызы зор. Жарнама мәтіні қаншалықты сата алатын, прогревпен жазылса сатылымда соған қарай не аз мөлшерде не болмаса көп мөлшерде болады. Бір қарасаң бұл мамандық оңай болып көрінеді. Алайда, копияйтинг саласы тек табандылықты ғана емес, сонымен қатар жеделдікті, идеяны, кәсіби дағдыларды қажет етеді.

Копирайтинг – тек тілдік емес, сонымен қатар психология мен әлеуметтану салаларын қамтиды. Негізгі мақсаты – мәтін арқылы қызметті не өнімді сату. Қысқа жазылған жарнама мәтіні адамды сатып алуға дейін итермелей алады. Копирайтингтің негізгі міндеті мақсатты аудиторияны белгілі бір әрекетке бағыттау. Жарнама мәтіндерінде соңында сілтемеге өту, сатып алу немесе жазылу сияқты әрекетке шақыратын сөйлемдер міндетті түрде болады. Бұл фрагмент брендті дамыту, компанияның беделін арттыруға және клиенттермен байланыс орнатуға көмектеседі. Қазіргі уақытта копияйтер маман тек мәтін жазумен ғана айналыспайды, маркетинг саласында да жұмыс істейді. Мақсатты аудиторияны дұрыс анықтап, контент план мен контент стратегияны құруға атсалысады.

Копирайтинг саласы бірнеше бағытқа бөлінеді:

Рерайтинг – мәтінді мағынасын өзгертпей қайта жазып шығу. Сайтқа арналған мәтіндер – мақалалар, жаңалықтар, блогтар. SEO мәтіндер – іздеу жүесінде жоғары шығу үшін қолданылады. Рассылка мәтіндері – SMS, почта хабарламалары. SMM мәтіндері – әлеуметтік желіге жарияланатын посттар мен жарнамалар. Спичрайтинг – сөйлеу мәтіндерін жазу, дискурс. Строителлинг – эмоция тудыратын әртүрлі қызықты әңгімелер арқылы сату.

Мықты копияйтер маман мәтінді әртүрлі бағытта мәтінді түсінікті, нақты әрі қызықты етіп жаза алуы тиіс. Мәтін тек компания немесе дүкен жайлы емес тұтынушыға бере алатын пайда жайлы болуы керек. Сатылымға арналған мәтіндерде қызметтің не өнімнің сипаттамасы, артықшылықтары, тиімді ұсыныс және тұтынушының мәселесін шешіп бере алатындығын көрсетуі қажет. Қосымша жеңілдік немесе сыйлық беру клиенттің қызығушылығын арттырады (Alvarez, 2018).

Қорытынды

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында копияйтинг пен спичрайтинг қоғамдық коммуникацияның маңызды құралдарына айналды. Олар аудиторияның назарын аудару, қызығушылық қалыптастыру, қоғамдық пікірге әсер ету және белгілі бір әрекетке ынталандыру қызметтерін атқарады. Зерттеу нәтижелері копияйтинг пен спичрайтингтің мәтін мен дискурс теориясымен тығыз байланысты екенін көрсетті. Әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалардағы мәтіндердің сапасы коммуникациялық нәтижеге тікелей ықпал етеді. Сондықтан мәтіндерді әзірлеуде тілдік норма, стилистикалық дәлдік және прагматикалық мақсаттылық қағидаларын сақтау маңызды. Болашақта қазақ тіліндегі цифрлық контенттің сапасын арттыру, медиа мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктерін терең зерттеу және жасанды интеллект негізіндегі мәтіндік технологияларды дамыту өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

- Гальперин, И.Р. (1981). *Текст как объект лингвистического исследования*. Наука.
- Добросклонская, Т. Г. (2020). *Медиалингвистика*. Флинта.
- Жұбанов, А. (2008). Қолданбалы лингвистика пәні және оның негізгі бағыт-бағдары.
- Жұбанов, Қ. (1999). *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. Ғылым.
- Кубрякова, Е.С. (2004). *Язык и знание. Языки славянской культуры*.
- Күдеринова, Қ.Б., & Мамырбек, Г.М. (2017). «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндерінің құрылымы. *Қазақ тілі мен әдебиеті*, (4).
- Қолданбалы қазақ тіл білімі: Оқу құралы. (2019). Қазақ университеті.
- Момынова, Б. (2015). *Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар*. Қазақ университеті.
- Рысберген, Қ. (2018). Қазақ тіліндегі жарнамаларды жетілдірудің жолдары. *Тілтаным*, (2).
- Alvarez, M. (2018). *Copywriting essentials*. Routledge.
- Handley, A. (2022). *Everybody writes: Your go-to guide to creating ridiculously good content* (2nd ed.). Wiley.
- Lewis, E. S. (1898). *Advertising principles and practice*.

References

- Alvarez, M. (2018). *Copywriting essentials*. Routledge.
- Applied Kazakh linguistics: A textbook*. (2019). Kazakh University.
- Dobrosklonskaya, T.G. (2020). *Media linguistics*. Flinta.
- Galperin, I.R. (1981). *Text as an object of linguistic research*. Nauka.
- Handley, A. (2022). *Everybody writes: Your go-to guide to creating ridiculously good content* (2nd ed.). Wiley.
- Kubryakova, E.S. (2004). *Language and knowledge. Languages of Slavic Culture*.
- Kuderinova, Q.B., & Mamyrbek, G.M. (2017). The structure of advertising texts in the newspaper Qazaq. *Kazakh Language and Literature*, (4).
- Lewis, E. S. (1898). *Advertising principles and practice*.
- Momynova, B. (2015). *New directions in Kazakh linguistics*. Kazakh University.
- Rysbergen, Q. (2018). Ways to improve advertising in the Kazakh language. *Linguistic Studies*, (2).
- Zhubanov, A. (2008). *Applied linguistics and its main directions*.
- Zhubanov, Q. (1999). *Studies on the Kazakh language*. Gylym.

M. Khamitova

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

(E-mail: mhamitova07@gmail.com)

Linguistic Features of Copywriting and Speechwriting in the Digital Communication Environment

Abstract. In the modern information society, the main part of communication is carried out through the digital environment. The rapid development of social networks, internet platforms, and mass media has increased the potential for text to influence public consciousness. In this regard, copywriting and speechwriting are emerging as one of the most relevant areas

of modern applied linguistics. While copywriting is aimed at developing advertising and informational texts, speechwriting is distinguished by the preparation of speeches, reports, and communication strategies for public figures. The main goal of both directions is to influence the audience, effectively convey information, and achieve a specific communicative result.

The article examines the history of the formation of copywriting and speechwriting, their theoretical foundations, the interrelationship of the concepts of text and discourse, the characteristics of media text, and its function in digital communication. In addition, the structural, stylistic, and pragmatic features of advertising texts published on social networks are analyzed. The research used descriptive, comparative, and content analysis methods. The communicative effectiveness of the AIDA, PAS, FAB, and BAB formulas, widely used in copywriting texts, was evaluated.

Keywords: copywriting, speechwriting, text, discourse, media text, digital communication.

М. Хамитова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: mhamitova07@gmail.com)*

Лингвистические особенности копирайтинга и спичрайтинга в пространстве цифровой коммуникации

Аннотация. В современном информационном обществе основная часть коммуникации осуществляется в цифровой среде. Стремительное развитие социальных сетей, интернет-платформ и средств массовой информации значительно усилило потенциал текста как инструмента воздействия на общественное сознание. В этой связи копирайтинг и спичрайтинг становятся одними из наиболее актуальных направлений современной прикладной лингвистики. Если копирайтинг ориентирован на создание рекламных и информационных текстов, то спичрайтинг специализируется на подготовке речей, докладов и коммуникативных стратегий для публичных лиц. Главной целью обоих направлений является воздействие на аудиторию, эффективная передача информации и достижение конкретного коммуникативного результата.

В статье рассматриваются история становления копирайтинга и спичрайтинга, их теоретические основы, взаимосвязь понятий текста и дискурса, особенности медиатекста и его функции в цифровой коммуникации. Кроме того, анализируются структурные, стилистические и прагматические особенности рекламных текстов, публикуемых в социальных сетях. В исследовании использованы описательный, сравнительный методы и метод контент-анализа. Оценена коммуникативная эффективность моделей AIDA, PAS, FAB и BAB, широко применяемых при создании копирайтинговых текстов.

Ключевые слова: копирайтинг, спичрайтинг, текст, дискурс, медиатекст, цифровая коммуникация.

Автор туралы мәлімет:

Хамитова М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9854-5522>

Information about author:

Khamitova M. – Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9854-5522>

Сведения об авторе:

Хамитова М. – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9854-5522>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.83.14

Ғылыми мақала

С. Илиясова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)***Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы**

Аңдатпа. Мақалада Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы қазіргі функционалды-семантикалық және когнитивтік тіл білімі тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Абайдың қара сөздеріндегі етістіктердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін, олардың мағыналық топтарын, функционалдық қызметін және авторлық дүниетанымды танытудағы рөлін айқындау. Зерттеу барысында етістіктердің қимыл-әрекет, қалып-күй, ойлау, сөйлеу, қабылдау, эмоциялық-психологиялық және модальдық мағыналары жүйеленіп, олардың мәтін түзіміндегі қызметі талданады. Сонымен қатар етістіктің семантикалық әлеуеті арқылы Абайдың адам, қоғам, таным және мораль мәселелеріне қатысты концептуалдық көзқарасының тілдік көрінісі сараланады. Талдау нәтижесінде Абай прозасындағы етістік жүйесінің ұлттық дүниетанымды, танымдық модельдерді және авторлық стильдің өзіндік ерекшелігін қалыптастыратын негізгі тілдік құралдардың бірі екендігі дәлелденеді. Зерттеу қорытындылары қазақ тілінің функционалды грамматикасы, көркем мәтін лингвистикасы, когнитивтік лингвистика және Абайтану салаларындағы ғылыми ізденістерді толықтыруға мүмкіндік береді.

Мақалада Абай Құнанбайұлы прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы талданады. Ақынның қара сөздеріндегі етістіктердің семантикалық қабаттары, метафоралық қолданыстары, философиялық мазмұн қалыптауындағы қызметі қарастырылады. Етістіктің тек грамматикалық категория емес, мәтін түзуші, образ жасаушы, когнитивтік жүк арқалаушы тілдік бірлік екендігі айқындалады.

Түйін сөздер: етістік семантикасы, поэтикалық образ, мағыналық құрылым, метафора, қара сөздер, мәтін лингвистикасы

DOI: <https://doi.org/10.71078/40h2g247>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Көркем мәтіндегі сөз – жай номинативтік бірлік емес, идеялық-эстетикалық мазмұнды жеткізуші құрал. «Әдебиет – тілмен әдебиет» деген тұжырым көркем шығарма тілінің маңызын айқындайды. Әсіресе, философиялық прозада сөздің мағыналық әлеуеті ерекше ашылады.

Абай прозасы – қазақ әдеби тілінің дамуындағы жаңа сапалық кезең. Ақынның қара сөздері адам, қоғам, мінез, мораль, таным мәселелерін көтеретін философиялық мәтіндер. Осы мәтіндердегі етістік тұлғалары тек қимыл атаушы емес, концептуалдық ойды ұйымдастырушы қызмет атқарады.

Зерттеу әдістемесі

Етістіктің мағыналық құрылымы: теориялық негіз. Етістіктің мағыналық құрылымы бірнеше қабаттан тұрады:

1. Негізгі (номинативтік) мағына
2. Қосымша семантикалық реңктер (сема)

3. Контекстік мағына

4. Метафоралық-образдық мағына (Қазақ грамматикасы, 2002: 142)

Көркем мәтінде, әсіресе Абай прозасында, етістіктердің мағыналық «обертондары» айқын сезіледі. Сөздердің мағынасы олардың өзара қатынасынан туындайды. Яғни, етістік контексте жаңа семантикалық сапаға ие болады. Әрі етістіктің әрбір қабаты өзіне тән ерекшеліктерге ие. Негізгі мағына тек іс-әрекетті немесе күйді көрсетсе, қосымша семантикалық реңктер автордың философиялық ойымен, моральдық баға мен эстетикалық талғаммен тығыз байланысты. Контекстік мағына мәтіндегі логикалық байланысқа тәуелді, ал метафоралық-образдық мағына мәтінге поэтикалық тереңдік қосады.

Абай прозасындағы етістіктің философиялық семантикасы. Абай Құнанбайұлының прозасында етістіктің философиялық семантикасы ерекше мәнге ие. Бұл жерде етістік тек грамматикалық категория немесе қимыл білдіруші тілдік бірлік емес, адамның рухани, танымдық және моральдық әлемін сипаттайтын философиялық құрал болып табылады. Абайдың қара сөздерінде «білу», «ойлау», «түсіну», «сезу», «қалау», «іздеу», «ұғу», «көру» сияқты танымдық етістіктер жиі кездеседі, және олардың әрқайсысы адамның ішкі рухани қозғалысын, моральдық сана мен философиялық пайымды білдіруде негізгі рөл атқарады (Абай, 2005: 145).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Абай прозасында танымдық етістіктер, мысалы, «білу», «түсіну», «іздеу», адамның ойлау процесін сипаттайды. Олар интеллектуалдық әрекетті ғана емес, рухани ізденіс пен дүниетанымдық сұрақтарға жауап іздеуді де көрсетеді. «Ойлану» бұл тек рационалды есептеу емес, рухани серпіліс, адамның өзін-өзі талдау арқылы моральдық шешім қабылдауы. «Іздеу» физикалық әрекеттен гөрі, ақиқатты, дұрыс өмір жолын, өмірлік принциптерді тану үдерісі болып табылады. Осылайша, етістіктің семантикасы адамның ішкі әлемінің күрделі құрылымын ашуға қызмет етеді және оқырманды философиялық ойлауға шақырады.

Абай қара сөздеріндегі етістіктер кейде моральдық реңкке ие болады. Мысалы, «қор болу», «азу», «адасу» секілді етістіктер адамның рухани құлдырауын, моральдық бағыттан ауытқуын білдіреді. Мұндай семантика философиялық тұрғыдан адамның дұрыс пен бұрысты, әділдік пен әділетсіздікті түсінуін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар, «талап қылу», «пайда қылу», «зиян қылу» сияқты етістіктер әрекеттің моральдық бағасын көрсетеді. Бұл етістіктер тек қимылды білдірмей, әрекеттің этикалық салдарын да меңзейді, яғни философиялық мәтінде әрекет пен мораль бірлікте қарастырылады.

Абай прозасындағы етістіктердің философиялық семантикасы олардың контекстік қолдануымен тығыз байланысты. Бір етістік мәтінде бірнеше мағына қабатын ала алады: негізгі (негізгі әрекетті білдіретін), қосымша (моральдық немесе эстетикалық реңк), метафоралық (абстракт ұғымға айналуы). Мысалы, «көру» етістігі физикалық қабылдаудан гөрі, танымдық және рухани көзқарасты білдіру үшін қолданылады: адамның іс-әрекеттерін, дүниетанымын «көру», яғни түсіну. Контекстік кеңейту арқылы Абай әрбір етістікті философиялық, когнитивтік және эстетикалық деңгейде қолданады, бұл мәтіннің күрделі семантикалық құрылымын жасайды.

Кейбір етістіктердің философиялық семантикасы метафоралық деңгейде көрініс табады. Мысалы, «жүрек ояну» – рухани серпілісті, «ақылға жеңдіру» – адамның ішкі дүниесін жетілдіруді білдіреді. Мұндай қолдану философиялық ойды абстрактілі бейнелер арқылы жеткізуге мүмкіндік береді. Метафоралық семантика философиялық етістікті көркемдік, эмоционалды және когнитивтік тұрғыдан байытады. Әрбір етістік адам өмірінің мәнін, оның моральдық және рухани бағыттарын ашуға қызмет етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай прозасындағы етістіктердің философиялық семантикасы когнитивтік бағытпен үйлеседі. Танымдық етістіктер адамның ойлау үдерісін, шешім қабылдау қабілетін, әлемді түсіну жолын бейнелейді. «Іздеу», «түсіну», «ұғу» секілді етістіктер оқырманның ойлау әрекетін белсендіру арқылы мәтінмен интеллектуалды диалог орнатады (Байтұрсынұлы, 2013: 75).

Сондықтан, Абай прозасындағы етістіктің философиялық семантикасы күрделі, көпқабатты және динамикалық. Ол адамның ішкі рухани қозғалысын сипаттайды, моральдық және этикалық бағдарды білдіреді, танымдық әрекетті белсендіреді, мәтінді философиялық, эстетикалық және когнитивтік деңгейде байытады, абстрактілік пен нақты әрекетті біріктіріп, метафоралық құрал арқылы ой тереңдігін арттырады. Осы тұрғыдан, Абайдың етістіктері тек грамматикалық немесе лексикалық категория ғана емес, философиялық пайымды жеткізетін тілдік бірлік, қазақ прозасының семантикалық өзегін құрайтын негізгі құрал болып табылады.

Абай қара сөздерінде «білу», «ойлау», «түсіну», «сезу», «қалау», «іздеу», «ұғу», «көру» сияқты танымдық етістіктер жиі кездеседі. Бұл етістіктер адамның ішкі рухани қозғалысын білдіреді.

Мысалы:

- «Ойлану» — жай интеллектуалдық әрекет емес, рухани серпіліс.
- «Іздеу» — материалдық әрекеттен гөрі, ақиқатты тануға бағытталған процесс.
- «Қор болу», «азу», «адасу» — моральдық құлдырауды білдіретін метафоралық қолданыстар.

Бұл жерде етістіктер динамикалық философиялық категорияға айналады. Абай прозасындағы әрбір етістік адамның ойлау, тану, моральдық санаға қатысты әрекетін бейнелейді. Танымдық етістіктер арқылы автор оқырманға философиялық пайымдарды жеткізеді, ой тереңдігін ашып, адам өміріне қатысты мәселелерді қозғайды.

Етістіктің метафоралық қызметі

Абай прозасында етістік тұлғалары заттық мағынадан абстракт ұғымдарға ауысып, метафоралық сипат алады (Сыздық, 2014: 54).

Мысалы:

- «Жүрек ояну»
- «Ақылға жеңдіру»
- «Көңілге тоқу»
- «Ғылым таппақ»

Мұндағы «тоқу», «таппақ», «жеңдіру» етістіктері тура мағынасында емес, ауыспалы мәнде жұмсалған. Бұл – сөз құбылуы (словопреобразование) құбылысының айқын көрінісі. Сонымен қатар, метафоралық етістіктер адамның ішкі сезімін, ойлау процесін, рухани ізденістерін көрсетуге мүмкіндік береді. Метафоралық қызмет арқылы Абай қара сөздерінде абстрактілік пен нақты әрекет үйлеседі, мәтін поэтикалық эстетикаға ие болады.

Етістіктің мәтін түзушілік қызметі. Абай қара сөздерінде етістіктер ой желісін ұйымдастырады. Мәтіндегі аргументация көбіне етістік арқылы өрбиді:

- дәлелдеу
- салыстыру
- қарсы қою
- түйіндеу

Етістік тұлғалары сөйлем ішінде предикативтік орталық бола отырып, мәтіннің логикалық құрылымын айқындайды. Мәтін түзушілік қызмет тек сөйлем деңгейінде емес, абзац, бөлім деңгейінде де көрінеді. Автор әр әрекет пен қимылды етістік арқылы байланыстырып, философиялық ойды жүйелі түрде жеткізеді.

Етістіктің экспрессивтік-бағалауыштық сипаты. Абайда кейбір етістіктер бағалауыштық реңкке ие болады:

- «қылу»
- «талап қылу»
- «пайда қылу»
- «зиян қылу»

Бұл етістіктер әрекетті ғана емес, моральдық бағаны да білдіреді. Сондықтан олардың семантикасы екі қабатты: әрекеттік + аксиологиялық. Бағалауыштық реңк мәтіннің эмоционалды деңгейін көтеріп, оқырманға әрекетке қатысты авторлық көзқарасты жеткізеді.

Сонымен қатар, бағалауыштық етістіктер адамның іс-әрекетінің дұрыс-бұрыстығын, моральдық салдарын көрсетіп, философиялық ойларды нақтылау қызметін атқарады. Етістіктің синтаксистік және когнитивтік ролі. Етістіктер тек семантика мен метафоралық қызмет қана атқармайды, сонымен бірге мәтіннің синтаксистік құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл ойнайды. Олар предикативтік функция арқылы сөйлемнің логикалық орталығын құрап, абзацтар арасындағы байланысқа ықпал етеді.

Когнитивтік рөлінде етістік адамның ойлау процесін, танымдық әрекетін бейнелейді. Мысалы, «түсіну», «білу», «іздеу» етістіктері философиялық мәтінде оқырманның танымдық белсенділігін арттырады, мәтінмен интеллектуалды өзара әрекетке шақырады.

Қорытынды

Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы көпқабатты және күрделі. Етістік:

- философиялық ұғымдарды білдіреді;
- метафоралық образ жасайды;
- мәтіннің логикалық құрылымын ұйымдастырады;
- экспрессивтік-бағалауыштық жүк арқалайды;
- танымдық процесті көрсетеді;
- синтаксистік және когнитивтік функцияны атқарады.

Осылайша, Абай қара сөздеріндегі етістік тек грамматикалық категория емес, көркем-философиялық мәтіннің семантикалық өзегіне айналған тілдік бірлік болып табылады. Мақалада көрсетілген талдау Абай прозасының философиялық, эстетикалық және когнитивтік ерекшеліктерін ашып, етістіктің қазақ әдеби тіліндегі рөлін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Абай (Ибраһим Құнанбайұлы). (2005). *Қара сөздер*. Жазушы.
- Ахмет Байтұрсынұлы. (2013). *Тіл тағылымы*. Ана тілі.
- Қайдар, Ә. (2013). *Қазақтар ана тілі әлемінде*. Сардар.
- Қазақ грамматикасы*. (2002). Елорда.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. (2008). Дайк-Пресс.
- Сыздық, Р. (2014). *Абайдың сөз өрнегі*. Ел-шежіре.
- Уәли, Н. (2011). *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері*.
- Выготский, Л.С. (1999). *Мышление и речь*. Лабиринт.

References

- Abai (Ibrahim Qunanbaiuly). (2005). *Qara sozder* [The Book of Words]. Zhazushy..
Akhmet Baitursynuly. (2013). *Til tagylymy* [Language Studies]. Ana tili
Kaidar, A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde* [Kazakhs in the World of the Native Language].
Sardar
Qazaq grammatikasy [Kazakh Grammar]. (2002). Elorda
Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. (2008).
Daik-Press
Syzdyk, R. (2014). *Abaidyn soz ornegi* [Abai's Verbal Artistry]. El-shezhire
Uali, N. (2011). *Qazaq soz madenietinin teoriyalyq negizderi* [Theoretical Foundations of
Kazakh Speech Culture].
Vygotzky, L. S. (1999). *Myshlenie i rech* [Thought and Language]. Labirint

S. Ilyassova

*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)*

The Semantic Structure of Verbs in Abai's Prose

Abstract. This article examines the semantic structure of verbs in Abai's prose from the perspectives of modern functional-semantic and cognitive linguistics. The aim of the study is to identify the lexical-semantic features of verbs in Abai's Book of Words, determine their semantic groups, describe their functional characteristics, and reveal their role in representing the author's worldview. The study systematizes verbs denoting action, state, cognition, speech, perception, emotional-psychological processes, and modality, and analyzes their functions in text organization. Furthermore, the semantic potential of verbs is explored to reveal the linguistic representation of Abai's conceptual views on human beings, society, cognition, and moral values. The findings demonstrate that the verbal system in Abai's prose constitutes one of the principal linguistic means of shaping the national worldview, cognitive models, and the distinctive features of the author's individual style. The results of the study may contribute to further research in the fields of functional grammar of the Kazakh language, text linguistics, cognitive linguistics, and Abai studies.

The article analyzes the semantic structure of verbs in the prose of Abai Kunanbayev. It examines the semantic layers of verbs in the poet's "Words of Edification", their metaphorical uses, and their role in shaping philosophical meaning. The study shows that the verb functions not only as a grammatical category, but also as a text-forming, image-creating, and cognitively loaded linguistic unit.

Keywords: verb semantics, poetic image, semantic structure, metaphor, Abai's Words of Edification, text linguistics.

С. Ильясова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)*

Семантическая структура глагола в прозе Абая

Аннотация. В статье рассматривается семантическая структура глагола в прозе Абая с позиций современной функционально-семантической и когнитивной лингвистики. Цель исследования заключается в выявлении лексико-семантических особенностей глаголов в «Словах назидания» Абая, определении их семантических групп, функциональных особенностей и роли в репрезентации авторской картины мира. В ходе исследования систематизированы значения глаголов, выражающих действие, состояние, мышление, речь, восприятие, эмоционально-психологические процессы и модальность, а также проанализированы их функции в организации текста. Кроме того, посредством анализа семантического потенциала глаголов раскрывается языковая репрезентация концептуальных взглядов Абая на человека, общество, познание и нравственные ценности. В результате исследования доказано, что система глаголов в прозе Абая является одним из важнейших языковых средств формирования национального мировоззрения, когнитивных моделей и индивидуального авторского стиля. Полученные результаты могут способствовать дальнейшему развитию исследований в области функциональной грамматики казахского языка, лингвистики художественного текста, когнитивной лингвистики и абаеведения.

В статье анализируется семантическая структура глаголов в прозе Абая Кунанбаева. Рассматриваются семантические слои глаголов в «Словах назидания» поэта, их метафорические употребления и роль в формировании философского содержания. Показано, что глагол выступает не только как грамматическая категория, но и как текстообразующая, образобразующая и когнитивно нагруженная языковая единица.

Ключевые слова: семантика глагола, поэтический образ, семантическая структура, метафора, «Слова назидания» Абая, лингвистика текста.

Автор туралы мәлімет:

Илиясова С. – филология ғылымдары магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Information about author:

Ilyassova S. – Master of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Сведения об авторе:

Ильясова С. – магистр филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

GTAR 17.71.91

Ilmiy maqola

Xodjiyeva Hanifa Odiljon qizi*Sharof Rashidov nomidagi SamDU,**Samarqand, O'zbekiston**(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)***O'zbek folklorida kult talqini**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek folklorida kult tushunchasining talqini, uning mifologik qarashlar, ibtidoiy e'tiqodlar va marosim madaniyati bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi folklor matnlarida uchraydigan asosiy kult turlarini aniqlash, ularning shakllanish omillarini hamda xalqning an'anaviy dunyoqarashidagi o'rnini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va strukturaviy-funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, E. B. Tylor, J. G. Frazer va E. Durkheimning nazariy qarashlari o'zbek folklori materiallari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Maqolada suv, olov, soch, ajdodlar, tabiat va osmon jismlari bilan bog'liq kultlarning folklor namunalarida qanday aks etishi ko'rsatilib, ularning xalq e'tiqodi, urf-odatlar va marosimlaridagi funksiyalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari kultlarning xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlar va madaniy merosini saqlashdagi muhim o'rnini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kult, folklor, marosim, mifologiya, e'tiqod, animizm, totemizm, fetishizm, o'zbek folklori

DOI: <https://doi.org/10.71078/sjkztw41>

Qabul qilindi: 02.04.2026; Tasdiqlangan: 03.07.2026; Onlayn mavjud: 04.07.2026..

Kirish

Kult (lot. *cultus* – «e'zozlash», «sig'inish») atamasi antropologiya, sotsiologiya va dinshunoslik fanlarida muqaddas obyekt, kuch, mavjudot yoki g'oyaga nisbatan shakllangan e'tiqodiy va marosimiy amallar tizimini anglatadi. Ushbu tushuncha insoniyatning eng qadimiy diniy-madaniy qarashlari bilan bog'liq bo'lib, xalq og'zaki ijodida miflar, afsonalar, marosimlar va urf-odatlar orqali saqlanib qolgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'zbek folkloridagi kult tushunchasining asosiy ko'rinishlarini aniqlash, ularning mifologik qarashlar, marosimlar va xalq e'tiqodlari bilan bog'liqligini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida kultlarning shakllanish omillari, folklor matnlaridagi ifodalanish xususiyatlari hamda xalqning an'anaviy dunyoqarashidagi o'rni yoritiladi.

E.B. Taylor ibtidoiy jamiyatlarda kultlarning paydo bo'lishini animistik tasavvurlar bilan bog'laydi. Olimning fikricha, inson dastlab tabiat hodisalari va mavjudotlarda ruh bor deb ishonadi. Shu e'tiqod natijasida ularga nisbatan hurmat, qo'rquv va sig'inish shakllanib, asta-sekin kult va marosimlar vujudga keladi. Bu jarayon xalq og'zaki ijodida mif, afsona va marosimiy matnlar orqali mustahkamlanadi. (Taylor, 1871: 417-502)

J.G. Frazer nazariyasiga ko'ra, kultlar dastlab sehrli tafakkur asosida shakllangan. Inson marosimiy amallar orqali tabiat hodisalariga ta'sir ko'rsatish mumkin deb hisoblagan. Bu e'tiqodlar folklorida marosim qo'shiqlari, afsonalar va urf-odatlar shaklida saqlanib qolgan.

Frazer, ayniqsa, hosildorlik bilan bog'liq marosimlarni qadimgi agrar kulturelarning mahsuli sifatida baholaydi. (Frazer, 1922: 11-12)

Tadqiqot metodologiyasi

Dyurkgeym nazariyasiga ko'ra, kult — bu alohida shaxs emas, balki jamiyat tomonidan muqaddas deb tan olingan obyektlarga bo'lgan jamoaviy munosabatdir. Marosimlar orqali jamiyat o'z birligini mustahkamlaydi. Bu holat folklorida jamoaviy ijro etiladigan marosim qo'shiqlari va urf-odatlarida yaqqol namoyon bo'ladi (Durkheim, 1912: 47–51)

O'zbek folklorshunosligida "kult" atamasi ko'pincha bevosita ishlatilmaydi, biroq u e'tiqod, marosim, urf-odat, mifologik tasavvur tushunchalari orqali izohlanadi. Mazmunan jahon ilmiy qarashlariga yaqin talqin qilinadi. Jumladan, akademik B. Sarimsoqov o'zining "O'zbek marosim folklori" asarida marosim folklorini qadimiy e'tiqodlar bilan bog'lab o'rganadi. Olim marosimlarning ildizida tabiat hodisalari, hosildorlik va baraka bilan bog'liq tasavvurlar yotishini ta'kidlab, ularni ibtidoiy kultlar qoldig'i sifatida baholaydi. (Саримсоқов, 19)

Shuningdek, o'zbek etnografiyasi va folklorida ot, bo'ri, daraxt, suv kabi obrazlarga alohida e'tibor qaratilishi hayvon va tabiat kultlarining xalq ongida uzoq vaqt saqlanib kelganidan dalolat beradi. Bu holat dostonlar, afsonalar va marosim amaliyotida yaqqol namoyon bo'ladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi

Animizm – bu ibtidoiy insonning tabiat haqidagi qarashi, o'zini tabiatdagi narsalar: tabiat kuchlari va hodisalari, jonsiz predmetlar bilan aynan bir narsa deb hisoblashi, hamma narsalarni jonli, ruhi bor deb bilishdan iborat tasavvurlari yig'indisidir.

Etnograf E.Taylor tomonidan ilmiy asoslangan – antropologik nazariyaning o'ziga xos jihatlaridan yana biri etnografiya faniga "ibtidoiy animizm" tushunchasining olib kirilganligi bilan belgilanadi. Animizm atamasi lotincha – anima (jon) yoki –animus (–ruh) so'zi asosida yasalgan termin bo'lib, E.Taylor talqinicha, – narsa-hodisalarni jonli deb tasavvur qilish yoki ibtidoiy davrdagi ilk diniy qarashlarning o'zagini tashkil etgan e'tiqodiy qarashdir. Ibtidoiy tasavvurlarni o'rganish asosida –animistik nazariyani yaratgan.

E.B.Taylorning ta'kidlashicha, animizm ibtidoiy jamiyat a'zolarining diniy tafakkuri asosini tashkil etadi va keyinchalik shakllangan diniy tasavvurlar ham aynan shu e'tiqoddan kelib chiqqan. Inson dastlab atrof-muhitdagi hodisalarda jon bor deb tasavvur qilgan, ularni xursand qilish yoki g'azabidan saqlanish maqsadida muayyan e'tiqodiy amallarni bajarishgan (Tylor, 1871: 218–219)

Animistik tasavvurlar asosida muayyan obyekt yoki hodisaga nisbatan alohida munosabat shakllanib, asta-sekin kult tushunchasi vujudga kela boshlagan. Kult muqaddas deb e'tirof etilgan obyekt, kuch yoki mavjudotga nisbatan sig'inish, hurmat va marosimiy amallar tizimini anglatadi. Animizm ruhiy mavjudotlarga bo'lgan ishonchni ifodalasa, kult ana shu ishonchning amaliy va marosimiy ifodasi hisoblanadi. Ya'ni animizm – dunyoqarash shakli bo'lsa, kult – ushbu dunyoqarashning marosimlar va urf-odatlar orqali namoyon bo'lishidir.

Totemizizm va kult tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning mazmuni va vazifasi jihatidan farqlanadi. Totemizizm asosan e'tiqodiy va ijtimoiy tizim sifatida namoyon bo'lib, urug' yoki qabilaning o'zini muqaddas ajdod-hayvon yoki o'simlik bilan bog'lashini ifodalaydi. Kult esa muqaddas obyekt yoki kuchga nisbatan amalga oshiriladigan marosimiy-amaliy faoliyat majmuasini anglatadi. Totemizizm jamiyatning ijtimoiy tuzilishini belgilagan bo'lsa, kult jamoaning ruhiy birligini mustahkamlovchi marosimlar tizimini tashkil etadi.

Shuningdek, ibtidoiy e'tiqodlar tizimida fetishizm ham muhim o'rin egallaydi. Fetishizm muayyan buyum yoki predmetda g'ayritabiyy kuch mavjudligiga bo'lgan ishonchni anglatadi. Bunday buyumlar inson hayotiga ta'sir ko'rsatadi, himoya qiladi yoki balo-ofatlardan asraydi,

deb hisoblangan. Fetishistik qarashlar ham animistik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, keyinchalik turli kultrlarning shakllanishiga zamin yaratgan.

Natijalar va muhokamalar

Shunday qilib, animizm ibtidoiy diniy dunyoqarashning asosiy shakli bo'lsa, totemizm va fetishizm uning muayyan ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Kult esa ushbu e'tiqodiy qarashlarning marosimiy-amaliy ifodasi bo'lib, xalq og'zaki ijodida mif, afsona, marosim qo'shiqlari va urf-odatlar orqali mustahkamlangan.

Suv kulti. Animistik dunyoqarashga ko'ra tabiat hodisalarida jon va ong mavjud deb qaraladi. Ana shunday hodisalardan biri suv bo'lib, u ibtidoiy insonlar tasavvurida hayot manbai, tozalovchi va muqaddas kuch sifatida tasavvur qilingan. O'zbek xalq e'tiqodlarida suv tirik mavjudot sifatida qaralib, uni ifloslash, oyoq bilan tepish yoki haqoratlash man etilgan. Suvdan ruxsat so'rash, suvga tushini aytish, suvga non yoki tanga tashlash, muhim ishlar oldidan suv bilan yuz-qo'l yuvish kabi udumlar animistik qarashlarning yaqqol ifodasidir. Ushbu e'tiqodlar asosida suv kulti shakllanib, u marosimdagi turli amallar va folklor matnlarida mustahkamlangan.

Xalqimiz orasida yomon tush ko'rilsa birinchi bo'lib oqayotgan suvga aytilsa, suv uni oqizib ketadi deb ishonilgan. Shuningdek, marhumni yuvish marosimining kelib chiqishiga ibtidoiy insonlarning suvni o'liklar va tiriklar dunyosini birlashtirib turuvchi magik vosita deb qarashlari hamda "obi hayot", ya'ni "tiriklik suvi" haqidagi mifologik tasavvurlari asos bo'lgan. Bunda marhumni yuvish bilan uni qayta tiriltirish niyat qilinadi. Ibtidoiy insonlar tasavvuriga ko'ra, marhum suv yo'li orqali u dunyoga – o'liklar saltanatiga kirib boradi. U o'lim ummonidan suzib o'tib, abadiy hayotga erishadi. Shunday tasavvur-tushunchalar asosida qadimda marhumlarni suvga tashlaganlar.

Suv kulti bilan bog'liq Hubbi, Sust xotin, Suv xotin, Chala xotin obrazlari mavjud va xalqimiz orasida ularga nisbatan ishonch bo'lganligi uchun turli marosimlar o'tkazilib kelingan. Shuningdek, inson qiyofasidagi afsonaviy obrazlar ham mavjud bo'lib, ulardan biri Xizrdir. Arabcha –yashillanmoq, yashil tusga kirmoq degan ma'noni anglatuvchi Xizr nomi folklorda yo'l ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, sehrli narsalarni hadya etuvchi, og'ir ahvolda qolganlarni qutqaruvchi, buloqlarning suvini ravon qiluvchi, g'ayritabiiy xususiyatga ega homiy personaj sifatidagi tasvirlanadi. U o'zbek xalq afsonalarida odatda buloq, quduq yoki hovuz bo'yida uchraydi. Bu bejiz emas. Buniig sababini folklorshunos M.Jo'rayev shunday tushuntiradi: –"Chunki mifologik tasavvurlarga ko'ra, Xizr suv kulti bilan bevosita aloqador ezgulik homiysi sanaladi" (Jo'rayev & Narziqulova, 2006:184). Shuningdek, Xizr bilan bog'liq o'zbek xalq afsonalarida Xizr personaji boshiga mushkul savdo tushgan insonlarga homiylik qiluvchi afsonaviy xaloskor, dono va zukko maslahatchi, boqiy hayot suvini topib ichganligi uchun abadiy barhayotlikka erishgan afsonaviy qahramon sifatida qaralgan. U shifobaxsh chashmalar ko'zini ochgan g'ayrioddiy shaxs, cho'l va sahrolarda g'oyibdan paydo bo'lib, qiyin ahvolda qolgan yo'lovchilarga ko'mak beruvchi ezgulik timsoli, dehqon dalasiga mo'l hosil va baraka ato etuvchi hosildorlik ramzi, odamlarni hamisha qo'llab-quvvatlab yuradigan ezgu pir yoki aziz avliyolardan biri sifatida namoyon bo'lishini qayd qiladi. Shu sababli, afsonalardagi Xizr obrazi ertak va dostonlarga nisbatan qadimiy mifologik qarashlarni o'zida mukammalroq aks ettirishini aytadi. (Jo'rayev & Shomusarov, 2001:104–118)

Olov kulti

Olov kulti animistik e'tiqodlarning eng qadimgi va keng tarqalgan ko'rinishlaridan biridir. Insoniyat tarixida turli xalqlar madaniyatlarida muhim o'rin tutgan olov ba'zi xalqlar tomonidan Xudo sifatida qabul qilingan. Shu bilan birgalikda, olov ibtidoiy jamiyatda nafaqat maishiy zarurat –issiqlik va yorug'lik manbai, balki hayot, poklanish, himoya va baraka ramzi sifatida ham qadrlangan. Qadimgi odamlar olovni jonli mavjudot sifatida tasavvur qilib, u

bilan ehtiyotkor munosabatda bo'lish, uni "xafa qilmaslik"ka harakat qilishgan.

Turkiy xalqlar an'anaviy dunyoqarashida, jumladan o'zbeklar orasida ham olov kulti muhim o'rin tutadi. Navro'z boshlanishidan avval, aniqrog'i, yilning so'nggi chorshanbasi kuni yosh-u qari olov ustidan hatlab o'tgan. Hatto, uy hayvonlarini ham yonib turgan olov ustidan olib o'tishgan. O'zbeklar juda qadimdan nishonlab kelayotgan Navro'z, dastlab, olov bayrami, so'ngra Zardushtning tug'ilgan kuni, nihoyat, tabiatning qayta jonlanish bayramiga aylangan. Hozirgacha nikoh to'yida o't yoqish maxsus rituallardan biri hisoblanadi. Buxoroda kuyov kelinnikiga qo'sh mash'ala bilan kirib keladi. Kelin ana shu mash'alalarni ko'rishi shart hisoblanadi. Ularni ko'rish bilan kelinchak ko'nglida shirin his-tuygular, orzular uyg'onishi tabiiy. Qadimiy odatlarimizga ko'ra, kuyovnikiga olib kelingan qizni olov atrofidan uch marta aylantirishgach, uyga olib kiriladi. Ayni paytda kuyov ham kelinnikiga ilk bor kelganda, gulxan yoqilib, kuyov kuyovnakarlar qurshovida olovdan uch marta aylanadi. Keyin u kelinning uyiga kirib boradi. Bu bilan kelin-kuyovni ins-u jinslardan poklash niyati ko'zda tutiladi. (Jo'rayev & O'rayeva, 2020: 523)

Zardushtiyar tasavvuriga ko'ra, inson ruhi narigi dunyoga jahannam ustidan o'tkazilgan Chinvat ko'prigi orqali o'tib, haqiqat ilohi Rashnu savol-javobidan o'tadi. Ular odamlarning ezgu va yovuz ishlarini tarozida tortib, natijasiga qarab, marhumni yo jannatga, yo do'zaxga yuboradilar. Xalq nazdida jannat – haqiqiy baxt-saodat go'shasi, betakror chamanzor, ko'rkam bog', to'kinlik va yorug'lik maskani bo'lib, u erda g'am-kulfat, dard aslo bo'lmaydi. Do'zax esa tinimsiz olov yonib tursa-da, hamisha zimziyo, sovuq joy deb tasavvur qilinadi. Shu sabab xalq hamisha jannatga tushishni orzu qilishgan. Xalqning bu xohish-istagi doston-u ertaklarda, afsonalarda, hatto qo'shiqlarda o'z aksini yorqin topgan.

Soch kulti

Soch turk-mo'g'ul xalqlar madaniyatida hayotiy kuch, baraka, boylik, go'zallik va baxt bilan bog'liq juda keng ma'nolar tizimini ifodalaydi, shuningdek, u noverbal muloqot vositasi sifatida ham faol qo'llanadi. Sochning inson hayotiy qudrati bilan bog'liqligi haqidagi tasavvurlar muhim o'rin tutadi. Bu qarashlar nihoyatda ko'p va rang-barang bo'lgani uchun ular alohida izoh talab qilinadi.

Turkiy-mo'g'ul xalqlari madaniyatida yangi tug'ilgan chaqaloqning tuklariga alohida munosabat shakllangan. Bu Yaratuvchi tomonidan ato etilgan sochlar bolaning ruhi joylashgan maskan sifatida qaralgan. Bu tasavvur Osiyo va undan tashqaridagi turk-mo'g'ullar orasida qayd etilgan juda ko'p e'tiqod, urf-odat va tabularda o'z aksini topgan. Tuvaliklar bolaning hayoti (uning ruhi)sochlari o'smaguncha xavf ostida ekanligiga ishonib, begonalarning bola boshiga tegishi birinchi soch kesish marosimiga qadar taqiqlangan (Ayyzhy, 2015: 419). Bolalar orasida o'lim darajasi yuqori bo'lgan yakutlar, o'g'il bolalar boshining orqa tomoniga uzun bir tutam soch qoldirish odati bo'lgan, ularning e'tiqodiga ko'ra, leyehsit (himoya ma'budasi) uni ushlab turgan (Bravina, 2005:42). Xakaslar chaqaloq bir yoshga to'lgunga qadar birinchi sochni kesishmagan. Chunki ular erta soch olish bolaning umrini qisqartirishiga, keyingi hayoti qiyinchilikda o'tishiga ishonishgan (Butanayev & Mongush, 2005:155).

Qorategin qirg'izlari bola hayotini saqlab qolishga intilib, boshining orqa tomoniga "kokil" deb ataluvchi bir o'rim soch qoldirib, uni vafot etgan biror avliyoga bag'ishlagan. Bola o'sib ulg'aygach, otasi u bilan birga avliyoning ziyoratgohiga bordi va u yerda qurbonlik qilib, "kokil"ni kesishadi (Karmysheva, 2009: 218).

Huddi shunday an'ana o'zbeklar orasida ham mavjud. Xorazm viloyatining Shovot tumanida bola bir yoshga to'lganda uning sochi qirqiladi, boshining atrofida esa ozgina "qorin sochi" qoldiriladi. Ana shu "qorin sochi" yoki "haydar" deb ataladigan soch bola sunnat qilinmaguncha kesilmaydi. Etnografik manbalarda qayd etilishicha, soch to'yi va kokil to'yi marosimlarining o'tkazilish vaqti turlicha bo'lgan. Xorazmda bola bir yoshga to'lganda sochi olinadi, ensa tomonida bir tutam soch qoldiriladi. Bu "haydar" deb ataladi. G. P. Snesev

yoʻzishicha, qadimda uzoq yillar farzandsiz boʻlgan yoki farzand koʻrgan boʻlsa-da, ularni kichik yoshida yoʻqotgan ota-onalar tugʻilajak bolalarini bir avliyoga ataganlar. Bu urf-odatning asosida “bolam uzoq umr koʻrsin, unga hech qanday zarar yetmasin” degan niyat yotadi. Bunday ota-onalar farzandli boʻlgach, maʼlum vaqt oʻtgandan soʻng bolaning sochini qirqib, boshida bir tutam soch qoldirganlar. “Haydar” deb ataladigan bu kokil bolaning bir avliyoga atab qoʻyilganini bildiradi. Agar bola oʻgʻil boʻlsa, unga Nazrulla yoki Nazriddin ismi qoʻyiladi. Bola 7–9 yoshga yetib, sunnat qilinganda “haydar” kesilib, bola atalgan avliyoning ziyoratgohiga koʻmiladi (Snesarev, 1969: 92).

Ajdodlar kulti

Qadim zamonlardan insonlar oʻzlarining vafot etgan ajdodlarning ruhlari tiriklar hayotiga taʼsir koʻrsatadi deb bilishgan. Shu bois, ajdodlar ruhi muqaddas kuch sifatida qadrlanib, ularni hurmat qilishgan. Oʻzbek xalq dostonlarida Xizr, eran, chiltan obrazlarini uchratamiz.

Xizr obrazi el orasida mashhur boʻlib, u haqida turli naql va afsonalar mavjud. Xizr, odatda, odamlar oldidaga oq soqolli, oq kiyimli chol sifatida namoyon boʻladi. Ayni vaqtda Xizr oʻz shakl-shamoilini oʻzgartirgan holda ham uchrashi mumkin. Aytishlaricha, har bir odam umri davomida uch bor Xizr bilan duch keladi. Lekin aksariyat hollarda odamlar Xizr bilan uchrashganlarini bilmaydi. Inonchlarga koʻra, Xizrning boshqalardan farqlovchi belgisi, uning bosh barmogʻining suyaksiz ekanligidir. Shu sababli har bir odam biror kishi bilan koʻrishganda sezdirmay u kishining bosh barmogʻini ushlab koʻrishi kerak emish. Mabodo bu barmoq suyaksiz boʻlsa, undan oʻz tilaklarini soʻrasa, Xizr bu tilaklarni amalga oshirar ekan. Odatda, Xizr odamlarning uchtagacha tilagini bajo keltirar ekan. Asosan, Xizrdan umr, farzand, davlat, martaba soʻrash motivi koʻp uchraydi yoki Xizrning oʻzi duch kelgan kishisidan ikkita bir-biriga qarama-qarshi maqsadning birini tanlashni soʻraydi. Soʻrovchi nimaniki tanlasa, oʻsha bajo boʻladi (Joʻrayev & Oʻrayeva, 2020:304). Yurtimizdagi Xizr alayhissalomga boʻlgan ishonch va hurmatning namunasi sifatida Samarqand viloyatida joylashgan “Hazrati Xizr” masjidini koʻrsatishimiz mumkin.

Chiltan fors-tojik tilida “chil” qirq va “tan” kishi leksemalari birikuvidan tashkil topgan. Ular ruhan yetilgan, eng insofli, adolatli qirq kishidan iborat jamoa tuzib odamlarga yordam beradi deb qaralgan. Chiltanlarni xalq ogʻzaki ijodining turli janrlarida uchratishimiz mumkin. Asosan dostonlarda bosh qahramonlarga yordam beruvchi obraz sifatida qatnashadi. Ular qahramonlarga gʻoyibdan yordamga kelganligi uchun baʼzan “gʻoyib eran” birikmasi qoʻllanadi.

Samarqand viloyati Tayloq tumanida joylashgan “Oq masjid” ziyoratgohining tarixi ham chiltanlarga borib taqalar ekan. Aytishlaricha, hozirda muqaddas qadamjo boʻlgan “Oq masjid”ning oʻrnida kichik bir hujra boʻlib, unda qirq chiltanga bir ustoz dars berar ekan. Islom dinining tarqalishiga qarshi boʻlgan kofirlar ularni yoʻq qilish uchun kelayotganlarida, ular Xudodan dushman qoʻlida oʻlim topmaslikni iltijo qilishibdi. Ularning zorlari Allohga yetib, bino qulab, ular kofirlar qoʻlida emas balki shahid boʻlib u dunyoga ketishibdi. Bu kabi afsonalar dono xalqimiz orasida koʻplab topiladi.

Tabiat va osmon kultlari

Tabiat va osmon jismlari bilan bogʻliq tasavvurlar inonchlardan eng qadimiysi va asosiysi desak adashmaymiz. Sababi, ibtidoiy odamlar, dastlab, oʻzlarini tabiatning bir qismi sifatida koʻrib, momaqaldiraq, yomgʻir, qattiqshamol yoki biror yomon hodisa boʻlsa, tabiat kuchlarining jahlini chiqardik deb oʻylab, ularga atab ibodat va qurbonliklar qilishgan. Hatto, qadimgi Misr, Yunonistonda tabiat va osmon kuchlari alohida Xudo darajasiga koʻtarilib, alohida nomlar bilan atalgan, Zevs, Poseydon, Artemida, Appolon, Aid, Osiris shular jumlasidandir.

Yurtimizda qadimdan oʻtkazilib kelinayotgan mavsumiy marosimlarning tub negzi ham tabiat va osmon kultlariga borib taqaladi. Masalan, yil quruq kelib, yomgʻir yogʻmasa “Yomgʻir

chaqirish" marosimi ("Sust xotin"); bug'doy, sholi boshloqlari yetilgan paytda shamol ularni payhon qilsa, shamol to'xtatish ("Choy momo"); don mahsulotlarini shopirish paytida shamol bo'lmasa, shamol chaqirish ("Yo, Haydar"); yil sovuq kelsa, quyoshga topinish; umuman, omadsiz yilda qurbonlik keltirish marosimlari o'tkazilgan.

Dehqonchilik rivojlangan mahalliy aholi orasida yomg'iring o'z vaqtida bo'lishi juda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Qurg'oqchilik dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholiga katta kulfat olib kelgan. Shu sababli, odamlar sust xotin mavsumiv odatni topishgan. Qizig'i shundaki, bu joyda istiqomat qiladigan aholi sust xotin marosimi o'tkazilgandan so'ng bu hududda haftalab yomg'ir yog'gani haqida ko'plab misollar keltirishadi. Shu bois, xalq bunday marosimlarning o'tkazilishiga puxta tayyorgarlik ko'rgan va har bir amallarga qat'iy rioya qilishni odat tusiga kiritgan. Sust xotin qo'shig'i shunday boshlanadi:

*Sust xotin, suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin!
Yomg'ir yog'dir ho'l bo'lsin,
Yeru jahon ko'l bo'lsin.*

Yuqoridagi misoldan aniqlashadiki, yomg'ir yog'dirish homiysi bo'lgan Sust xotinga murojaat qilinib, undan dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratishi so'raladi. Qo'shiq davomida yomg'ir yog'ishida qurg'oqchilikning yo'q bo'lishi, kuzda yerga sepilgan bug'doylarning bosh chiqarishi kuylanadi. Bu qo'shiqda tabiat manzarasi bilan aloqador misralarni ko'plab uchratamiz. Ko'klamda odamlarning o'ynab-kulishi, shaftolilarning barg yozishi, atrof maysalar bilan bezanishi, ajoyib gullarning ochilishi tasviri orqali ajdodlarimiz ona yurtga bo'lgan muhabbatini ifodalagan bo'lishlari ham ehtimoldan holi emas:

*Yomg'ir yog'di, ho'l bo'ldi!
Yeru jahon ko'l bo'ldi!
Shaftolilar barg yozdi,
Sust xotin suzma xotin.*

Mamlakatimizning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashovchi mahalliy aholi "Sust xotin" marosimiga asosan ayollar tayyorgarlik ko'rishini va marosim ishtirokchilari ayollardan iborat bo'lishini alohida ta'kidlaydilar. Albatta, bu marosimga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishda mahalla ayollarining o'zaro yanada yaqinlashuvini, bir-birlari bilan iliq munosabatda bo'lishlarini ham e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Boshqa manbalarda yoshi katta kampirlarga ergashgan bo'yi yetgan qizlar, eshakka o'tqazilgan yosh bolani ham uchratamiz. Bu esa, har bir hududning odatlari turlicha bo'lganligini ko'rsatadi.

Mavsum-marosim qo'shiqlaridan "Choy momo" marosimida aytiladigan namunalar ham o'zlarining qadimiyligi bilan e'tiborga loyiqdir. "Choy momo" marosimi yoz mavsumida dehqon yetishtirgan hosilga zarar yetkazuvchi tinimsiz esayotgan qattiq shamolni to'xtatish maqsadida aytilgan. Bu marosimni "Sust xotin" kabi O'zbekiston viloyatlarida keng tarqalgan deya olmaymiz. Olimlar "Choy momo" marosimini Chimkent viloyatining Sayram tumanida ko'proq o'tkazilib turilishini ta'kidlaydilar (Madayev & Sobitova, 2010: 89). «Choy momo» marosimida asosan quyidagi qo'shiq ijro etiladi:

*Choy, choy, choy morno,
Choy momosi o'libdi,
O'g'li yetim qolibdi,
Bosa-bosa beringlar.
Bosilib qolsin bu shamol,
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin quv shamol,
Oblo-hu, oblo-hu,...*

Shamol chaqirish marosimi ham ajdodlarimizning qadim zamonlarda o'tkazgan odati hisoblanadi. Bu marosim haqida folklorchi olim B. Sarimsoqov faqat bitta qo'shiq saqlanganini ta'kidlaydi. Muhammad payg'ambarning kuyovi Hazrat Aliga Haydar nomi bilan murojaat qilinadi va shamolni qo'yib yuborishi so'raladi:

*Haydar, ota-onang olibdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yvor.*

Aytishlaricha, hazrat Ali barcha tabiat hodisalari, jumladan, shamolning ham otasi sifatida uni o'z ixtiyorida tutib saqlarmish. Unga shu xilda murojaat qilinganda esa, tutib turgan shamolni qo'yib yuborarmish. Ikkinchi bir talqinda u Duldulini minib, qamchi bosarmish. Shunda ot shiddat bilan chopayotganida yolining ko'tarilib tushishidan shamol hosil bo'larmish (Madayev & Sobitova, 2010: 132-133).

O'zbeklarning shamol kulti bilan bog'liq mifologik tasavvurlarining matriarxat davri e'tiqodiy qarashlariga aloqador turkumi yalli momo yoki yalala momo, patriarxat davri esa yalang'och ota haqidagi e'tiqodiy ishonchlar tizimini tashkil etadi. Ular to'g' risidagi xalq qarashlari quyi Zarafshon vohasi o'zbeklarining shamol to'xtatish marosimlari tarkibida saqlanib qolgan.

M.Jo'rayevning aytishicha, yalli momo turkiy xalqlar mifologiyasida shakllangan obrazlardan biri bo'lib, choy momoga qaraganda qadimiyroqdir. Chunki unda shamol egalariga qurbonlik qilishning o'ziga xos bir ko'rinishi – shamol qo'g'irchoq yasab, dafn etish udumi saqlangan. (Jo'rayev & O'rayeva, 2020: 37-42).

Xullas, «Yomg'ir chaqirish», «Shamol chaqirish», «Shamol to'xtatish» kabi mavsumiy qo'shiqlarning xalqimiz orasida hozirgi paytgacha yashab kelayotgan dehqorichilik kasbining o'zbeklarda ham qadimiyligini, ham xalqimizning ajdodlar yaratgan qadriyatlariga cheksiz hurmat bilan qarashini isbotlaydi. Ajdodlar merosiga ehtirom bilan munosabatda bo'lish esa xalqimiz kelajagiga umid bilan qarashimiz uchun ishonch hosil qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kult insoniyat tafakkurining eng qadimiy qatlamlariga borib taqaluvchi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. U animizm, totemizm va fetishizm kabi ibtidoiy e'tiqod shakllari asosida shakllanib, muayyan obyekt yoki kuchni muqaddas deb bilish va unga nisbatan marosimiy-amaliy munosabat bildirish tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Animizm dunyoqarash bo'lsa, kult ana shu dunyoqarashning amaliy ifodasidir.

O'zbek xalq og'zaki ijodi va an'anaviy marosimlarida suv, olov, soch, ajdodlar, tabiat va osmon jismlari bilan bog'liq kultlar qadimiy mifologik tasavvurlarning izlarini saqlab qolgan. Suv hayot va poklanish ramzi, olov himoya va tozalik timsoli, soch esa hayotiy kuch va ruh bilan bog'liq muqaddas unsur sifatida talqin etiladi. Xizr, chiltan, eran kabi obrazlar ajdodlar kulti va homiylik tasavvurlarining folklordagi badiiy ifodasidir. Shuningdek, "Sust xotin", "Choy momo", "Shamol chaqirish" kabi mavsumiy marosim va qo'shiqlar xalqimizning tabiat hodisalariga munosabati, dehqonchilik turmush tarzi hamda qadimgi e'tiqodiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Bu marosimlar nafaqat tabiatga ta'sir ko'rsatish istagini, balki jamoaviy birlik, hamjihatlik va ajdodlar merosiga hurmat tuyg'usini ham ifodalaydi.

Demak, kultlar xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa bo'lib, ular orqali ajdodlarimizning olamni anglash tarzi, tabiat va jamiyat bilan munosabati, hayot va o'lim haqidagi tasavvurlari bugungi kungacha yetib kelgan. Bu merosni o'rganish va qadrlash milliy o'zlikni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek folkloridagi kultlarning xalqning tarixiy xotirasi, diniy tasavvurlari va an'anaviy madaniyatini o'rganishda muhim ilmiy manba ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari kelgusida turkiy xalqlar folkloridagi kultlarni qiyosiy o'rganish hamda ularning zamonaviy madaniyatdagi transformatsiyasini tadqiq etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Айыжы, Е.В. (2015). Категория «возраст» и отношение к нему в традиционной культуре тувинцев. *Казанский педагогический журнал*, 5 (112), 415–421.
- Бравина, Р.И. (2005). *Концепция жизни и смерти в культуре этноса (на материале традиций саха)*. Новосибирск: Наука.
- Бутанаев, В.Я., & Монгуш, Ч.В. (2005). *Архаические обычаи и обряды саянских тюрков*. Абакан: Издательство Хакасского государственного университета.
- Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Paris: Alcan.
- Кармышева, Б.Х. (2009). *Каратегинские киргизы*. Москва: Наука.
- Frazer, J.G. (1922). *The Golden Bough* (Abridged ed.). London: Macmillan.
- Jo'rayev, M. (1997). O'zbeklarning shamol bilan bog'liq mifologik tasavvurlari: Yalli momo kulti. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2), 37–42.
- Jo'rayev, M., & O'rayeva, D. (2020). *O'zbek mifologiyasi*. Toshkent: Excellent Polygraphy.
- Madayev, O., & Sobitova, T. (2010). *Xalq og'zaki poetik ijodi*. Toshkent: Sharq.
- Tylor, E.B. (1871). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom* (Vols. 1–2). London: John Murray.
- Жўраев, М., & Нарзикулова, М. (2006). *Миф, фольклор ва адабиёт*. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
- Жўраев, М., & Шомусаров, Ш. (2001). *Ўзбек мифологияси ва араб фольклори*. Тошкент: Фан.
- Снесарев, Г.П. (1969). *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. Москва: Наука.

References

- Ayyzhy, E. V. (2015). Kategoriya «vozrast» i otnosheniye k nemu v traditsionnoy kul'ture tuvintsev [The category of "age" and attitudes toward it in the traditional culture of the Tuvans]. *Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal*, 5(112), 415–421. [in Russian].
- Bravina, R. I. (2005). *Kontseptsiya zhizni i smerti v kul'ture etnosa: Na materiale traditsiy sakha* [The concept of life and death in the culture of the Sakha people]. Novosibirsk: Nauka. [in Russian].
- Butanayev, V. Ya., & Mongush, Ch. V. (2005). *Arkhaicheskiye obychai i obryady sayanskikh tyurkov* [Archaic customs and rituals of the Sayan Turks]. Abakan: Khakass State University Press. [in Russian].
- Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Paris: Alcan.
- Frazer, J. G. (1922). *The Golden Bough* (Abridged ed.). London: Macmillan.
- Jo'rayev, M. (1997). O'zbeklarning shamol bilan bog'liq mifologik tasavvurlari: Yalli momo kulti. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2), 37–42. [in Uzbek].
- Jo'rayev, M., & Narzikulova, M. (2006). *Mif, folklor va adabiyot* [Myth, folklore and literature]. Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. [in Uzbek].
- Jo'rayev, M., & O'rayeva, D. (2020). *O'zbek mifologiyasi* [Uzbek mythology]. Toshkent: Excellent Polygraphy. [in Uzbek].

Jo'rayev, M., & Shomusarov, Sh. (2001). *O'zbek mifologiyasi va arab folklori* [Uzbek mythology and Arab folklore]. Toshkent: Fan. [in Uzbek].

Karmysheva, B. Kh. (2009). *Karateginskiye kirgizy* [The Karategin Kyrgyz]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Madayev, O., & Sobitova, T. (2010). *Xalq og'zaki poetik ijodi* [Uzbek oral poetic tradition]. Toshkent: Sharq. [in Uzbek].

Snesarev, G. P. (1969). *Relikty domusul'manskikh verovaniy i obryadov u uzbekov Khorezma* [Relics of pre-Islamic beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom* (Vols. 1–2). London: John Murray.

Ходжиева Ханифа Одилжонқызы

Шараф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті,

Самарқанд қ., Өзбекстан

(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)

Өзбек фольклорындағы культ түсінігі

Аңдатпа. Мақалада өзбек фольклорындағы культ ұғымының мәні, оның мифологиялық дүниетаныммен, алғашқы діни наным-сенімдермен және салт-дәстүрлермен байланысы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – өзбек фольклорында кездесетін негізгі культ түрлерін анықтап, олардың халықтың дәстүрлі дүниетанымындағы орны мен қызметін ғылыми тұрғыдан талдау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық және құрылымдық-функционалдық әдістер қолданылды. Сонымен қатар Э. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрэзер және Э. Дюркгеймнің теориялық тұжырымдары өзбек фольклоры материалдарымен салыстырмалы түрде қарастырылды. Мақалада су, от, шаш, ата-баба, табиғат және аспан денелеріне қатысты культтердің мифтерде, аңыздарда, салт-жораларда және халықтық наным-сенімдерде сақталу ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижелері культтердің халықтың тарихи жадының, рухани құндылықтарының және мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі екенін көрсетеді. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері өзбек фольклорындағы культтердің тарихи-мәдени сабақтастығын ашып, түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымын салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге ғылыми негіз қалайды.

Түйін сөздер: культ, фольклор, мифология, салт-дәстүр, наным-сенім, анимизм, тотемизм, фетишизм, өзбек фольклоры

Khodjiyeva Khanifa Odiljonovna

Samarkand State University named after Sharof Rashidov,

Samarkand, Uzbekistan

(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)

Interpretation of Cult in Uzbek Folklore

Abstract. This article examines the interpretation of cult in Uzbek folklore and its relationship with mythology, early religious beliefs, and ritual traditions. The purpose of the study is to identify the principal forms of cult reflected in Uzbek folklore and to explain their role in the traditional worldview of the Uzbek people. Historical-comparative, descriptive, and structural-functional methods were employed throughout the research. The theoretical

concepts of E.B. Tylor, J.G. Frazer, and É. Durkheim provide the methodological basis for interpreting the origins and functions of cults in folklore. Particular attention is paid to the cults of water, fire, hair, ancestors, nature, and celestial bodies as reflected in myths, legends, rituals, and folk customs. The study demonstrates that these cults represent not only ancient religious beliefs but also important elements of cultural memory, collective identity, and spiritual heritage. The findings contribute to a deeper understanding of Uzbek folklore and provide a theoretical basis for future comparative studies on the mythological traditions and ritual culture of Turkic peoples.

Keywords: cult, folklore, mythology, ritual, belief, animism, totemism, fetishism, Uzbek folklore

Muallif haqida:

Xodjiyeva Hanifa Odiljon qizi – Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti I kurs magistranti.

Авторлар туралы мәлімет:

Ходжиева Ханифа Одилжонқызы – Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университетінің 1-курс магистранты.

Information about authors:

Khodjievа Khanifa Odiljonovna – First-year Master's student, Samarkand State University named after Sharof Rashidov.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

ҒТАР 17.01.45

Ғылыми мақала

Еңсебай Гульназ Ерболқызы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: gulnazensebay@gmail.com)***Г. Бельгер романдарын талдаудың инновациялық әдістері**

Аңдатпа. Мақалада Г. Бельгер романдарын қазіргі әдебиеттану мен білім беру үдерісі тұрғысынан талдаудың инновациялық әдістері қарастырылады. Жазушы шығармаларының көркемдік-эстетикалық, ұлттық-мәдени және тілдік ерекшеліктерін ашуда цифрлық білім беру технологиялары, интерактивті оқыту тәсілдері, сыни ойлау стратегиялары, кейс-талдау, жобалық оқыту және визуалды модельдеу әдістерінің тиімділігі сараланады. Сонымен қатар Г. Бельгер прозасын жоғары оқу орындарында оқыту барысында студенттердің аналитикалық, интерпретациялық және зерттеушілік құзыреттерін қалыптастырудағы инновациялық әдістердің мүмкіндіктері айқындалады. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, герменевтикалық, интерпретациялық және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде Г. Бельгер романдарын оқыту мен талдаудың жаңа ғылыми-әдістемелік үлгісі ұсынылып, оның әдеби білім берудің сапасын арттырудағы маңызы негізделеді. Бұл мақалада біз қазіргі заманғы білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді қолданудың қаншалықты маңызды екендігін көрсетуге тырысамыз. Инновациялық оқыту - бұл жеке көзқарасты, білім, білік және дағдылардың беріктігін қамтитын білім беру жүйесіндегі жаңа тәсіл.

Г. Бельгер романдарын талдауда инновациялық әдістерді қолдану студенттердің жазушы романдарындағы кодтар жүйесі туралы терең ойларын қалыптастырады.

Түйін сөздер: Г.Бельгер, «Дом скитальца» романы, «Тұйық су» романы, стратегиялар, архетип, толеранттылық, әдістемелік техника, білім беру анализі, интерактивті әдістер

DOI: <https://doi.org/10.71078/rb609s11>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026

Кіріспе

Транслингвалдық мәтін автордың шығармашылығы мен этностық тұрғыдан мәдениетін бейнелейді және сол игерілген мәдениеттің тілінде жазылған мәтін деп танылады. Транслингвалдық көркем мәтін оқушыларға көркем элементтерді әлемнің түрлі суреттерінің құбылысын, осы бірліктердің әр түрлі тәсілдермен өзара әрекеттесетін «күрделі» шындық моделінің жасалуының дәл көрінісін көрсете алады.

Мәтіндерді трансмәдени талдау постулаттарының бірі – бейнеленген және кеңірек түрде шығарма жасауға қатысатын барлық мәдениеттер тұрғысынан көркем жүктелген бірліктерді түсіндіру.

Сонымен, Г.Бельгердің жұмысын талдай отырып, біз неміс, қазақ және орыс мәдениеттерін білуден бастаймыз. Мәтінді трансмәдени талдауда поэтиканың барлық деңгейлері маңызды – архитектоникадан жеке символдарға дейін. Мәдениеттанулық

талдау студенттерден герменевтикалық сезімталдықты, көптеген мәдени «қабаттарға» мұқият болуды талап етеді.

Зерттеу әдістемесі

Қазақстан мәдениеті күрделі және ерекше. Қазақ әдебиеттанушысы Н.Е. Сатаров, «біздің республикамыздың мәдениеті оны мекендейтін әр халықтың ең құнды белгілері мен мәдени дәстүрлерін қамтиды» (Сатаров, 2007: 93). Бұл тізімнің тілдік «фрагменттерінің» бірі – орыс немістері мәдениетінің өкілі болып табылатын Герольд Бельгер.

Сонымен қатар, Г.Бельгер романдарын талдаудың интерактивті стратегиялары, қазақстандық прозаның өкілі ретінде, (В.В. Голубков, С.А. Зинин, В.А. Доманский, Л.Г. Жабицкая, Н.Д. Молдавская) сынды ғалымдардың идеяларымен анықталады (Выготский, 2004: 12).

Технологиялық тәсілді В.П. Беспалько, С.П. Лавлинский, Г.К. Селевко және басқалар қолдануды ұсынған. Технологиялық тәсілдің негізгі тұжырымдамасы – педагогикалық технология. Бұл тіркестің әр түрлі анықтамалары бар (Давыдов, 1986: 45). В.П. Беспалько педагогикалық технологияға келесідей анықтама береді: «... педагогикалық технология – бұл оқу процесін жүзеге асырудың мағыналы техникасы» (Доманский, 2002: 63). Біз өз жұмысымызда осы анықтамаға сүйенетін боламыз.

Қазақ прозасын зерттеу әлемнің лингвистикалық суреттеріндегі ұқсастықтарды ғана емес, айырмашылықтарды да аша алады. Бұл қасиеттерді түсіну - бұл мәдениет арасындағы ынтымақтастықтың кілті, оның нәтижесі – біздің еліміздегі халықтардың тыныштығы мен әл-ауқаты. Қазақстан – табиғаты жағынан гетерогенді мәдени және саяси-экономикалық кеңістіктер арасындағы көпір. Жаңа қоғам моделі жүзеге асуы үшін біздің еліміздің құрамына кіретін барлық мәдениеттердің жетістіктерін түсініп, қабылдау қажет. Бұл үдерісте әртүрлі дәуірлердегі дәстүрлерге, әлемдік әдебиет тәжірибесіне, жалпы адамзаттық құндылықтарға генетикалық түрде оралатын қазақстандық әдебиеттің рөлін жоғары бағалау мүмкін емес.

Герольд Бельгердің шығармашылығын зерттей бастаған оқытушы жазушы романдарының поэтикасын ойдағыдай талдауға әдістемелік жағдай жасайды. Студенттер әртүрлі форматтағы жазушының өмірбаянын өз бетінше зерттейді: олар оның өмірі мен шығармашылығының хронологиясын құрайды немесе жазушының шығармашылық жолы туралы есеп дайындайды. Осы хабарламалармен студенттер Бельгердің романдарын талдамас бұрын сыныпта өз беттерінше талқылайды. Жазушының өмірбаянын білу – оның шығармашылығын зерттеуге кіріспе. Жазушы өмірі мен шығармашылығының негізгі кезеңдерін жақсы білетін студенттер әдеби шығарманың көркемдік-мазмұндық жақтарын терең талдай алады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Бельгер романдарын талдаудың негізгі әдіснамалық тұжырымдамасы – бұл шығармаларды трансмәдени мәтін ретінде талдау. Оқытушы Бельгер романдарына тікелей талдау жасауды болжай отырып, студенттердің архетип туралы теориялық ойларын қалыптастырады.

Романдарды талдау барысында архетиптер, сюжет, поэтика және шығармалар идеясы арасындағы байланыстарды дәйекті түрде құру қажет. Нәтижесінде студенттерде көркемдік әлемнің әр түрлі деңгейлері автордың идеяларын білдіруге ықпал ететін романдардың тұтастығы туралы түсінік қалыптасады.

Студенттердің Г. Бельгер шығармашылығының ерекшеліктерін дұрыс қабылдауы үшін олардың аударма мәтіні туралы түсінігін қалыптастыру қажет. Осы мақсатта мұғалім оқушыларға келесіні хабарлайды. Транслингвальды мәтін белгілі бір

мәдениетке жататын автордың шығармашылығын, соған қарамастан, оның мәдениеті бойына сіңірген басқа тілде жасауға болады деп болжайды.

Студенттермен бірге Г. Бельгердің жұмысын талдай отырып, біз неміс, қазақ және орыс мәдениеттерін зерттеуден бастаймыз. Студенттер мәтінді мәдени тұрғыдан талдауда поэтиканың барлық деңгейлері маңызды болатынын түсінуі керек – архитектоникадан жеке символдарға дейін.

«Үй» архетипіне трансмәдени талдау студенттерден зерттелген жұмыс материалы негізінде оны қайта құруды ғана емес, сонымен қатар көптеген мәдени «қабаттарға» герменевтикалық зейінділікті және дәлдікті талап етеді. Түсіндіруді гегельдік үштікке негіздеуге болады:

- тезис (күрделі көркем образдағы 1 мәдени компонентті анықтау);
- антитез (күрделі көркем образдағы 2 мәдени компонентті анықтау);
- синтез (күрделі көркем образ шеңберіндегі мәдени компоненттердің үйлесімділігі туралы қорытынды жасау).

Осыған байланысты Г. Бельгердің шығармашылығын зерттеу барысында студенттерге мыналарды жеткізу қажет.

Нәтижелер мен талқылаулар

Студенттердің Г. Бельгер шығармашылығының ерекшеліктері туралы идеяларын қалыптастыру нұсқаларының бірі эвристикалық әңгіме. Міне, осы әңгімеге негіз болатын сұрақтар:

- 1) Г. Бельгер өз шығармаларын қай тілде жазды?
- 2) Г. Бельгер прозасын негізгі типке сәйкес орыс әдебиеті қатарына жатқызуға бола ма? Өз көзқарастарыңызды ақтаңыз.
- 3) Мәдениетаралық диалог дегеніміз не?
- 4) Неліктен мәдениетаралық байланыста мәдени диалог Г. Бельгер прозасында маңызды рөл атқарады?
- 5) Баяндаушы деген кім?
- 6) Г. Бельгер романдарындағы баяндаушыны сипаттаңыз.

Студенттер «мәдениетаралық диалог» және «баяндаушы» терминдерінің мағыналарын алдын-ала, сабаққа дайындық барысында, терминдер сөздігінде жазып отыруы керек.

Бельгердің шығармашылығын зерттеуге арналған сабақта дидактикалық эвристиканы қолдану оқушылардың ойлау белсенділігін арттыруға қызмет етеді. Сабақта проблемалық жағдай жасалады. Мұғалім оқушыларға сұрақтар қояды:

- 1) Ақын және әдебиет сыншысы Э. Зеферттің пікірінше, немістер үшін әлемнің үлгісі – олардың үйіне, туған жеріне апаратын жол. Егер біз Г. Бельгердің шығармашылығын, оның «Дом скитальца» және «Тұйық су» романдарын еске түсірсек, осы көзқараспен келісуге бола ма?

- 2) Г. Бельгердің халық тағдыры туралы ойы оның романдарындағы «үй» архетипін сөзсіз өзектендіреді деп айтуға бола ма?

Осы мәселелерді талқылау барысында студенттер XX ғасырда неміс үйінің бейнесі сәттілік пен өркениеттің символы ретінде неміс халқының маркер мәртебесіне ие болды деп сендіреді. Осылайша, студенттердің пікірінше, неміс үйінің архетипі ұлттық мәдениеттің деңгейіне жеткізілген және сонымен бірге идеологиялық парадигмаға айналған рухани және психологиялық қуаттың жиынтығы, неміс мәдениетінің жеткілікті өкілі деп санауға болады.

Сонымен қатар, студенттер «Дом скитальца» және «Тұйық су» романдарының контекстінде Г. Бельгер үй бейнесінің архетиптік мағынасын түсініп қана қоймай, сонымен қатар неміс халқының тарихи тағдырын көркемдік талдауға және жалпылауға

тырысқанын көрсетеді деген қорытындыға келеді. Ресей мен Қазақстан осы маңызды назардың призмасы арқылы. Бұл диаспора XX ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында іс жүзінде жоғалып кеткендіктен, автордың интонациясы ащы мен сағынышқа бой алдырады, кейде тұтас бір халықтың жоғалып кеткен мәдениеті туралы айқай сезімі пайда болады.

Студенттердің ойлау қабілетін дамыту үшін мұғалім студенттермен мына сұраққа ой талқы жүргізуге болады. «Г. Бельгерді тарихи отанынан алыс, бөтен жерде туып-өскен бақытсыз адам деп санауға бола ма?»

Оқушылардың филологиялық ойлауын дамыту мақсатында мұғалім келесі теориялық ұғымдарды түсіндіруі қажет: «кейіпкер», «кейіпкердің автобио-конструктивті қызметі», «жазушының биорекопструктивті маскасы». Мұғалім оқушыларға аталған терминологиялық сөз тіркестерінің мағынасын түсіндіреді. Содан кейін оқытушы студенттерден «Тұйық Су» романының кейіпкерлерін атауларын сұрайды. Студенттер бұл романның басты кейіпкері, он жылдан кейін туған ауылы Тұйық Суға оралған этникалық неміс Эдмунд Ворм деп жауап береді.

Эвристикалық әңгіменің шамамен мазмұны:

1) «Тұйық Су» романының қай кейіпкері романда маңызды – автобио-конструктивті ролді орындайды?

2) «Тұйық Су» романының кейіпкерлерінен кім және неліктен жазушының биорекопструктивті «маскасына» айналады?

Студенттер бірінші сұраққа романның басты кейіпкері Эдмунд Ворм автобио-конструктивті функцияны орындайды деген жауап береді. Екінші сұраққа келесідей жауап беріледі. Өмірдің негізгі кезеңдері, оқиға желілері, кейіпкер туралы білімдері Г. Бельгердің өмірбаяндық мәліметтеріне негізделген. Сондықтан кейіпкер Эдмунд Ворм Г. Бельгердің био-конструктивті «маскасы» болып табылады.

Студенттерді негізгі әдеби кейіпкер мен «Тұйық Су» романының сюжетін ұйымдастыратын «үй» ұғымының байланысын түсінуге жеткізу өте маңызды. Студенттер оқытушының ұсынысы бойынша сұрақ қояды – неге романның басты кейіпкері Эдмунд Ворм туған ауылына оралады?

Студенттердің назарын Германияның келесі тұрақты сипаттамаларына аударту қажет - «ата-бабалар отаны», «әкелер отаны», олар «мен», «оның», «біздің» отанымыз иелік есімдіктерімен тіркесуден тұрады. «Онда, Германияда» романында тағы бір тұрақты құрылыс бар, ол кейіпкердің жаңадан табылған «отанына» деген көзқарасының айқын көрінісі.

Осыған байланысты студенттердің назарын «Тұйық су» романындағы «үй» архетипінің ерекшелігіне аударған жөн. Мұғалімнің «Романдағы үй» архетипінің ерекшеліктері қандай?» деген сұрақты талқылау нәтижесінде: студенттер Тұйық Су ауылын «үй» архетипі ретінде қабылдауға болатындығын, бірақ бұл архетиптің дифференциалдық семалары ерекше болатынын атап өтеді. Тұйық су – бұл жай үй емес деген ұғымды студенттерге жеткізу маңызды.

Оқытушы студенттердің ойларын қорыта келе, Бельгер романының көркемдік әлемінде ауыл концепциясы – адамгершілік пен руханият кеңістігі деп бекітеді.

Ауылдың баяу жойылуы неге әкеледі? Бұл сұраққа студенттер ауылдың ата-баба жадының жоғалуына, адамгершілік негіздерінің бұзылуына, жас ұрпақтың қалаларға қоныс аударуына байланысты ауыр және баяу жойылуы «Тұйық су» романында қайғылы көрініс табады деп жауап береді.

Романға талдау жасау барысында мұғалім үшін студенттердің – қазақ халқы туралы түсінігін қалыптастыру маңызды. Студенттер келесі кейіпкерлердің образдарын сипаттайды: Хадиши, Жаймурза, Асима және басқа да қазақ халқын бейнелейтін кейіпкерлер.

Мұғалім студенттерді келесі сұрақ туралы ойлануға шақырады: «Неліктен ауыл кейіпкердің алғашқы онтологиялық «шеңбері»?». Студенттердің жауаптары: «Ауыл – үй ошағы». «Ауыл – үлкен отбасы». «Ауыл – ар-ождан, махаббат, қамқорлық, мақтаныш, қуаныш». «Ауыл – Отанның бастауы».

«Тұйық су» романын талдау соңында үш Отанның қайсысы кейіпкер тұлғасының қалыптасуының қайнар көзі болғанын анықтау өте маңызды. Осы мақсатта студенттердің біріне алдын-ала тапсырма беріледі – Г. Бельгердің «Тұйық Су» романындағы «үй – үйсіздік» архетиптік жұбы »тақырыбында ауызша баяндама дайындау. Сабәк барысында студентке осы тақырыпта баяндама жасауға уақыт берледі. Баяндаманы талқылау барысында студенттер «Ресейдің тумасы, Қазақстанның резиденті, Германия азаматы – Эдмунд Вормның отаны қай жер?» деген сұрақты талқыға салады.

Басты кейіпкер Ресейден қуылды, ал Қазақстанды ол көптеген жылдар бойы паналады. Мұнда ол тұлға ретінде қалыптасты. Германия оны неміс бабасының алыстағы ұрпағы ретінде аяушылықпен қабылдады, бірақ Эдмунд Ворм үшін отанындай болмады. Эдмунд үшін Қазақстан – нағыз Отаны, ал Германия – тарихи Отаны. Иә, ол Қазақстанда жойылып бара жатқан ауылды көрді, бірақ бәрібір дәл осы жерде ол әлемді және өзін таныды, бұл оның өзі сүйетін нағыз отаны еді.

Г. Бельгердің «Дом скитальца» романы да архетиптік мазмұнға бай. Оқытушының міндеті – студенттерге осы тұрғыда «үй» архетипінің ерекшеліктерін түсінуге көмектесу. Бұл романды талдағанда оның мазмұнын есте ұстаған жөн. Роман композициясын талдау студенттерге оның идеясын терең түсінуге мүмкіндік береді. «Дом скитальца» романының сюжеті үш бөлімнен тұрады. Әр бөлім оқырманды үш басты кейіпкердің – Дэвид, Кристиан және Гарридмен таныстырады. Олардың барлығы кеңес азаматтарының құқығынан айрылған қоныстанушылар (Гачев, 1999: 78). «Үй» архетипі осы батырлардың бейнелерімен байланысты.

Романды талдау барысында біз шығарманың композициясы арқылы айтылатын баламалы жолды қолдануды ұсынамыз. Романда үш басты кейіпкердің бейнесі бар. Олар студенттердің шығарманы талдау барысында негізгі нысанға айналады. Тағдыр бұл жандарды қазақ ауылы Қызыл Ту ауылына алып келеді. Дэвид адамдарға риясыз қызмет ету жолын таңдайды. Христиан бөтен елде қайтыс болады. Гарри қазақ тілінің арқасында тұрақсыз әлемде тұрақтылыққа ие болды.

Г. Бельгер өз шығармасында фокустық қашықтық деп аталатын техниканы қолданған. Бұл басты кейіпкерлердің алып әлемге қарсы екендігінде көрінеді. Романдағы жалғыздық пен тастандылық мотиві осыдан шыққан. Романдағы «үй» архетипі келесідей мағынаны білдіреді: өткен өмірдегі үй, бүлінген үй, ал мына өмірдегі үй, бөтен елде шығарманың сюжетін ұйымдастыратын архетип-кешен ұсынылған. Мұғалім оқушылардың назарын Бельгер шығармашылығының негізгі идеясына бағыттайды. Студенттер Бельгердің үй мен үйсіздіктің жалпы идеясын әлемдегі «осында болу» және «бар болу» категорияларымен байланысты екенін түсінуі керек.

Бельгердің «Тұйық су» және «Дом скитальца» романдарын талдау (студенттердің аналитикалық қабілеттерін дамытумен қатар) олардың философиялық ойларын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жоғалтқан үйді іздеу - бұл әлемдік мәдениеттің мәңгілік тақырыптарының бірі. Архетиптер адамзаттың ұжымдық тәжірибесін жинақтайды. Архетиптер жалпы адамзат мәдениеті үшін әмбебап болатын негізгі психикалық сценарийлерден тұрады. Бельгер – жазушы, оның шығармалары архетиптерді қоса алғанда «әлем бейнелерін» жасайды. Жазушының көптілділігі, оның дүниетанымы жалпыға бірдей жауап беру идеясына негізделген, оған сәйкес әр түрлі тілдер, мәдениеттер мен халықтар арасында шекара жоқ. Бұл идея студенттерге адамгершілік тәрбие беру үшін ерекше құнды (Сұлтанов, 2007: 17).

Бельгер романдарындағы архетиптерді талдау оларда берілген әр түрлі кодтарды

түсіну үшін өте қажет. Бельгер шығармашылығын зерттеуге арналған дәстүрлі тәсілдер оның романдарының семиосферасы туралы оқушылардың ойларын кеңейтуге мүмкіндік бермейді. Бұл мақалада әдебиетті оқыту әдістемесінде алғаш рет Г. Бельгердің университет аудиториясындағы архетиптік ойлауды талдаудың әдіснамалық әдістері ұсынылды.

Қорытынды

Бельгердің шығармашылығын зерттеу студенттердің толеранттылық пен көпмәдениетті қоғамдағы мәдениаралық түсінігін дамытады.

Студенттерге сабақ беру барысында Г. Бельгердің романдарын талдаудың интерактивті стратегиялары, ой-қабілетті дамыту үшін бағытталған білім беру элементтері қолданылды, олар оқытушы мен студенттердің ұжымдық қызметінің өзара әрекеттесуіне, оқушылардың ғылыми-зерттеу және ізденіс қызметінде эвристикалық диалог арқылы білім беру мәселелерін шешудің әр түрлі тиімді жолдарын іздестіруге ықпал етеді. Эксперименттік жұмыс барысында ұжымдық оқыту технологиясының әдістері де өзінің тиімділігін дәлелдеді: топтық талқылау, жұптық жұмыстар және топта жұмыс жасау және т.б.

Сонымен қатар, студенттер Г. Бельгер романдарындағы кодтық жүйені терең түсінеді. Біздің ойымызша, Г. Бельгердің авторлық тұжырымдамасының мұндай декодталуы заңды: этникалық әлемге деген оң көзқарас, жаңа нәрселерді өзгертуге және қабылдауға дайын болу, басқа ұлттық мәдениеттегі бар жақсылықты өзінікіндей қабылдау – жеке адамның ғана емес, сонымен бірге бүкіл халықтардың өмір сүруінің шарты, бұл адамзаттың сәтті дамуына балама және қақтығыстарды алдын алу тәсілі болып табылады.

Сонымен, Г. Бельгердің шығармаларын талдауға арналған интерактивті стратегиялардың жасалуы мен теориялық негізделуі оны қазіргі университеттік әдеби білім беру практикасында қолданудың ғылыми-әдістемелік орындылығын көрсетеді. Осы талдау стратегияларын қолданудағы білім беру бағыты да айқын болмақ, бұл қазақстандық патриотизмді дамытуға ықпал етеді, өйткені Қазақстан халықтарын бір үлкен отбасына біріктіретін жалпы және қауіпсіз отбасы идеясы Г. Бельгер еңбектерінің басты идеясы болып саналды.

Әдебиеттер тізімі

- Беспалько, В.П. (1989). *Слагаемые педагогической технологии*. Педагогика.
- Выготский, Л.С. (2004). *Психология развития ребенка*. Эксмо.
- Гачев, Г.Д. (1999). *Национальные образы мира*. Институт Дик-Дик.
- Давыдов, В.В. (1986). *Проблемы развивающего обучения*. Педагогика.
- Доманский, В.А. (2002). *Литература и культура: Культурологический подход к изучению словесности в школе*. Флинта, Наука.
- Леонтьев, А.Н. (1983). *Избранные психологические произведения (Т. 1)*. Педагогика.
- Сатаров, Н.Е. (2007). Г. Бельгердің орыс тілді дискурсындағы «Ел» («Отан») тұжырымдамасын түсіндіру. *Фольклорлық дәстүр және әдеби процесс: Бағызбаева М. М.-ның 75 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары*. Қазақ университеті.
- Сұлтанов, Қ.Қ. (2007). *Этнонациональная идентичность и межкультурный диалог в литературе*. Ғылым.

References

- Bespalko, V.P. (1989). *Components of Pedagogical Technology*. Moscow, Pedagogika.
- Davydov, V.V. (1986). *Problems of Developmental Learning*. Moscow, Pedagogika.
- Domansky, V.A. (2002). *Literature and Culture: A Cultural Approach to the Study of Literature at School*. Moscow: Flinta; Nauka.
- Gachev, G.D. (1999). *National Images of the World*. Moscow.
- Leontiev, A.N. (1983). *Selected Psychological Works (Vol. 1)*. Moscow: Pedagogika.
- Satarov, N.E. (2007). Interpretation of the concept of "Country" ("Motherland") in G. Belger's Russian-language discourse. In *Folklore Tradition and the Literary Process: Proceedings of the Scientific Conference Dedicated to the 75th Anniversary of M. M. Bagyzbayeva*. Kazakh University.
- Sultanov, Q.Q. (2007). *Ethnonational Identity and Intercultural Dialogue in Literature*. Almaty: Gylm.
- Vygotsky, L.S. (2004). *Child Development Psychology*. Moscow: Eksmo.

Yengsebay Gulnaz Erbolqyzy

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: gulnazensebay@gmail.com)

Innovative Methods for the Analysis of G. Belger's Novels

Abstract. This article examines innovative approaches to the analysis of G. Belger's novels from the perspectives of contemporary literary studies and educational practice. The study evaluates the effectiveness of digital educational technologies, interactive teaching methods, critical thinking strategies, case-based analysis, project-based learning, and visual modeling techniques in revealing the artistic, aesthetic, national-cultural, and linguistic features of the writer's works. Furthermore, it explores the potential of innovative teaching methods for developing students' analytical, interpretative, and research competencies in the process of studying G. Belger's prose at higher education institutions. The research employs comparative, hermeneutic, interpretative, and textual analysis methods. As a result, a new scientific and methodological model for the analysis and teaching of G. Belger's novels is proposed, and its significance for improving the quality of literary education is substantiated. In this article, we will try to demonstrate how important and significant the application of innovative methods is in the modern educational system. Innovative learning is a new approach in the educational system, which includes a personal approach, the strength of knowledge, skills and abilities.

The use of innovative methods in the analysis of Belger's novels will formulate in students deep ideas about the system of codes in the writer's novels.

Keywords: G.Belger, The Wanderer's House novel, Dead-End Waters novel, strategies, archetype, tolerance, methodological techniques, educational analysis, interactive methods

Енсебай Гульназ Ерболовна

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: gulnazensebay@gmail.com)

Инновационные методы анализа романов Г.Бельгера

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные методы анализа романов Г. Бельгера с позиций современного литературоведения и образовательного процесса. Анализируется эффективность цифровых образовательных технологий,

интерактивных методов обучения, стратегий развития критического мышления, кейс-анализа, проектного обучения и методов визуального моделирования при раскрытии художественно-эстетических, национально-культурных и языковых особенностей произведений писателя. Кроме того, определяются возможности инновационных методов в формировании аналитических, интерпретационных и исследовательских компетенций студентов в процессе изучения прозы Г. Бельгера в высших учебных заведениях. В исследовании использованы сравнительный, герменевтический, интерпретационный и текстологический методы анализа. В результате предложена новая научно-методическая модель анализа и преподавания романов Г. Бельгера, а также обосновано ее значение для повышения качества литературного образования. В настоящей статье мы попытаемся продемонстрировать, насколько важной и значимой в современной образовательной системе является применение инновационных методов. Инновационное обучение является новым подходом в образовательной системе, включающий в себя личностный подход, прочность знаний, умений и навыков.

Применение инновационных методов при анализе романов Г. Бельгера сформулирует у студентов глубокие представления о системе кодов в романах писателя.

Ключевые слова: Г. Бельгер, роман «Дом скитальца», роман «Тупиковые воды», стратегии, архетип, толерантность, методическая техника, образовательный анализ, интерактивные методы

Автор туралы мәлімет:

Еңсебай Г.Е. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7675-0268>

Information about author:

Yengsebay G.E. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7675-0268>

Сведения об авторе:

Енсебай Г.Е. – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7675-0268>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 14.35.07

Ғылыми мақала

Д.Ж. Мейранбек, С.С. Шокабаева*А.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,**Астана қ., Қазақстан**(E-mail: meiranbek_daria@mail.ru)***Т. Шонанұлының қазақ тілін оқыту әдістемесі жайында**

Аңдатпа. Мақалада Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, лингвист-ғалым Телжан Шонанұлының ғылыми-педагогикалық мұрасы мен әдістемелік концепциясы қазіргі тәуелсіз Қазақстанның білім беру парадигмалары тұрғысынан жаңаша бағамдалады. Зерттеудің мақсаты – ғалымның қазақ тілін ана тілі және екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми негіздерін қалыптастырудағы рөлін айқындау. Жұмыстың негізгі идеясы Т.Шонанұлының «Тіл дамыту» және «Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында» еңбектеріндегі функционалдық, практикалық және отаршылдыққа қарсы бағыттарды кешенді ашуға негізделген.

Зерттеу барысында жүйелілік, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы (компаративистік) талдау және лингводидактикалық модельдеу әдістері қолданылып, ғалымның оқулықтарындағы жаттығулар жүйесі мен фонологиялық оппозициялары сараланды. Жұмыстың ғылыми маңызы ХХ ғасырдың 20–30 жылдарындағы қазақ лингводидактикасы мен тарихнамасының даму заңдылықтарын жүйелеумен анықталады. Мақаланың практикалық құндылығы жоғары, өйткені ұсынылған тұжырымдар мен лингводидактикалық модельдер қазіргі мектеп оқулықтарын әзірлеуде, мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарында және жоғары оқу орындарының арнайы семинарларында тікелей қолданбалы ресурс ретінде пайдаланыла алады.

Түйін сөздер: ұлттық құндылық, лингводидактика, әдістеме, тіл дамыту, фонология

DOI: <https://doi.org/10.71078/04tt5k76>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Қазақ ғылымының қалыптасу шежіресінде ұлттық өркениетті дамыту мен рухани игіліктерді арттыру жолында ерен еңбек сіңірген тұлғалардың орны ерекше. Солардың бірі – қоғамдық-саяси белсенділігі мен терең ғылыми әлеуетін ұлт мүддесіне арнаған көрнекті ғалым Телжан Шонанұлы. Оның есімі мен шығармашылық қызметі 1917 жылғы тарихи оқиғалардан, атап айтқанда, Жалпықазақ сиезі туралы материалдары жарияланған «Қазақ» газетінен бастап кеңінен таныла бастады (Қазақ газеті, 1917). Сол жылдың желтоқсан айында Орынборда өткен ІІ сиезде Т. Шонанұлы Алашорда үкіметінің оқу комиссиясына мүше болып сайланды, бұл оның Алаш зиялылары арасындағы жоғары кәсіби біліктілігінің айқын дәлелі еді.

Телжан Шонанұлының қазақ тілін оқыту әдістемесіне қосқан үлесі – отандық педагогика ғылымының алтын қазынасы. ХХ ғасырдың басындағы қазақ ағартушылық қозғалысының көрнекті өкілі Телжан Шонанұлы – ұлттық мектептің қалыптасуына, әсіресе қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылыми негізінің қалануына зор еңбек сіңірген ғалым. Оның әдістемелік концепциясы Ахмет Байтұрсынұлы салған сара жолды ілгерілетіп, оны нақты практикалық құралдармен байытуға бағытталды. Ғалымның 1920-1930 жылдары жарық көрген «Тіл дамыту», «Жаңалық», «Қазақ тілінің оқу құралы»

сияқты еңбектері бастауыш және орта мектептердегі ана тілі пәнінің басты бағдаршамына айналды.

Т. Шонанұлы әдістемесінің басты ерекшелігі – оның функционалдық және практикалық бағыттылығында. Ол тілді тек грамматикалық ережелер жиынтығы ретінде емес, тірі қарым-қатынас пен ойлау құралы ретінде қарастырды. Ғалым оқушының сөздік қорын байытуды сауат ашудың іргетасы деп санап, оқыту үдерісінде көрнекілік әдісі мен белсенді сөйлеу әрекетіне басымдық берді. Оның «Тіл дамыту» әдістемесінде баланың айналасындағы құбылыстарды бақылауы, көргенін жүйелі баяндауы және сөздерді мағынасына қарай дәл қолдануы басты орынға қойылды.

Ғалымның тағы бір бірегей қыры – қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми негізін жасауында. Ол 1925 жылы жарық көрген орыстарға арналған қазақ тілі оқулығында лингводидактиканың озық принциптерін қолданды. Т.Шонанұлы қазақ тіліне тән төл дыбыстарды артикуляциялық тұрғыдан дұрыс меңгертуді, ауызекі сөйлеуді жазудан алдын қояды және тілді сол халықтың мәдениетімен, салт-дәстүрімен ұштастыра үйретуді ұсынды. Бұл тәсіл – бүгінгі таңдағы коммуникативтік оқыту технологиялары мен лингвомәдениеттану бағытының бастауы.

Ұзақ жылдар бойы түрлі саяси қыспақтар мен идеологиялық шектеулердің салдарынан ғалымның еңбектері лайықты бағасын ала алмай, тілтанушылар мен тарихшылар тарапынан немқұрайлылыққа тап болды. Алайда, XX ғасырдың соңынан (1990 жылдардан) бастап архивтік деректер мен «жабық» басылымдардың ашылуы ғалымның ғылыми аманатын қайта жаңғыртуға жол ашты (Қазақ газеті, 1917). Белгілі зерттеушілер Ә. Тәкенов пен Б. Байғалиевтің қажырлы еңбегінің арқасында Т. Шонанұлының мұрасы қайта басылып, бүгінгі күннің рухани игілігіне айналып отыр (Тәкенов, Байғалиев, 1991: 32).

Тіл білімі мен ұлттық оқулықтардың жарыққа шығуы

Кеңестік кезеңнің күрделі саяси өзгерістеріне қарамастан, Т. Шонанұлы XX ғасырдың 20-жылдарында сан қырлы зерттеуші, ірі әдістемеші ретінде танылды. Оның артында қалған ауқымды ғылыми мұрасын шартты түрде бес бағытқа топтастыруға болады:

1. Тіл білімі мен ана тілін оқыту әдістемесі;
2. Тарих саласындағы іргелі ізденістер;
3. Әдебиеттану бағытындағы ғылыми жұмыстар;
4. География ғылымын меңгертуге негізделген оқулықтар;
5. Жалпы көсемсөздік (публицистикалық) туындылар мен аудармалар.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ зиялыларының алдында тұрған басты міндет – ана тілін ғылыми жүйеге түсіру және пән терминдерін қалыптастыру болды. 1923 жылы қазақ тіліне ресми мәртебе беріліп, мекемелерді қазақыландыру басталған тұста Т. Шонанұлы ұлттық мектептер мен ересектерге арналған оқулықтар жазу ісіне бірінші болып білек сыбана кірісті.

Қысқа мерзім ішінде оның авторлығымен және серіктестігімен «Қазақ тілінің оқу құралы» (1923), «Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы» (1926), «Жаңа арна» (1929), «Тіл дамыту» (1931), «Қазақ тілі. Грамматика мен емле» (1934), «Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі» (1935) сияқты ондаған іргелі еңбектер жарық көрді (Шонанұлы, 1934:15). Ғалым өз мақалаларында қазақ тілінің ішкі табиғаты мен заңдылықтарын бұзбай сақтауды, тілге жат элементтерді енгізбеуді қатаң талап етті. Сондай-ақ, сол тұстағы әліпби тартысында латын графикасына негізделген алфавитті белсенді қолдады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің материалдық базасын сапалық және сандық тұрғыдан қамтамасыз ету мақсатында ғалымның «Қазақ тілінің оқу құралы» (1923), «Тіл дамыту» (1931), «Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі» (1935) еңбектері негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Мәселені зерделеуде жүйелілік, тарихи-хронологиялық баяндау, салыстырмалы-компаративистік талдау және лингводидактикалық модельдеу әдістері қолданылды. Бұл әдістерді жаңаша қолдану нәтижесінде Т.Шонанұлының фонемалық оппозиция әдісі мен грамматиканы шағын мәтіндер аясында меңгерту ерекшеліктері анықталды. Зерттеу қорытындысында ғалым мұрасының қазіргі жаңартылған білім мазмұнымен, оқушының тілдік құзыреттілігі мен функционалдық сауаттылығын арттыру идеяларымен сабақтас өміршең жүйе екені дәлелденді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Т. Шонанұлының Алаш қозғалысындағы орны, оның ішінде жер мәселесіне қатысты концепциялары М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков және М. Әбдешев секілді іргелі тарихшылардың еңбектерінде көрініс тапты. Бұл зерттеулер ғалымның «Қазақ жері мәселесінің тарихы» еңбегінің отаршылдыққа қарсы сипатын ашуға жол ашты. Алайда, аталған еңбектерде ғалымның тарихи көзқарастары лингводидактикалық идеяларымен ұштастырылмай, таза тарихнамалық тұрғыдан ғана бағаланған.

Ғалымның қазақ тіл білімінің, оның ішінде грамматика мен терминологиясының қалыптасуына қосқан үлесі Р. Сыздық, Ш. Құрманбайұлы және О. Жұбаеваның зерттеулерінде талданды. Профессор Р. Сыздық Алаш зиялыларының, соның ішінде Т. Шонанұлының емле мен әліпби реформасындағы ізденістеріне жоғары ғылыми баға берді. Десе де, бұл еңбектерде ғалымның фонологиялық тұжырымдары негізінен лингвистикалық сипатта қарастырылып, олардың екінші тілді оқытудағы дидактикалық әлеуеті арнайы зерттеу нысанына айналмады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Телжан Шонанұлының қазақ тілін оқыту әдістемесі саласындағы ғылыми ізденістері мен лингводидактикалық тұжырымдарын айқындайтын ең іргелі әрі бағдарламалық еңбегі – 1931 жылы жарық көрген «Тіл дамыту» оқу құралы болып табылады. Бұл еңбек XX ғасырдың 30-жылдарындағы саяси-әлеуметтік қыспақтар мен қазақ жазуының латын графикасына көшуі кезеңінде ұлттық мектептер мен ересектерге тіл үйретудің негізгі дидактикалық құралы қызметін атқарды. Заманауи білім беру парадигмалары тұрғысынан келгенде, «Тіл дамыту» оқулығының бойынан қазіргі отандық және халықаралық әдістемедегі функционалдық сауаттылық, нәтижеге бағытталған білім беру және коммуникативтік тәсілдің алғашқы ғылыми сипаттары мен іргелі негіздерін көруге болады.

Ғалым бұл еңбегінде грамматикалық ережелерді құрғақ және механикалық түрде жаттату үрдісіне түбегейлі қарсы шығып, тілдік бірліктерді тірі қарым-қатынас пен өмірлік жағдаяттар арқылы меңгертуді көздеді. Оқулықтағы кез келген грамматикалық тұлға немесе жаңа сөз оқушыға жеке-дара емес, белгілі бір мәтін немесе шағын сөйлеу контексті аясында ұсынылады, бұл бүгінгі қолданбалы лингвистикадағы мәтінге бағытталған оқыту технологиясының алғашқы сәтті үлгісі екенін дәлелдейді. Сондай-ақ, кітаптағы тапсырмалар жүйесі қазіргі тілді деңгейлеп оқытудың халықаралық стандарттарында қарастырылатын сөйлесім әрекетінің төрт түрін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) бір-бірінен бөлмей, кешенді түрде дамытуға бағытталған. Мәтінді саналы оқу мен оның мазмұнын түсіну (оқылым), оқылған ақпарат негізінде өз ойын жүйелеп жеткізу (айтылым) және тірек сөздерді қатыстыра отырып шығармашылық мазмұндама жазу (жазылым) дағдылары Т. Шонанұлы әдістемесінде өзара тығыз дидактикалық бірлікте қарастырылады.

Сонымен қатар, «Тіл дамыту» еңбегіндегі жаттығулар құрылымы оқушының тек есте сақтау қабілетін ғана емес, ең алдымен логикалық және сыни ойлауын белсендіруге негізделген. Ғалым оқулыққа «сөйлемдегі көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауларын

қойып, мағынасын түсіндіру» немесе «берілген сөздерді қатыстыра отырып, өз бетінше шағын әңгіме құрастыру» сияқты речевая ситуация (сөйлеу жағдаяты) туғызатын белсенді тапсырмаларды көптеп енгізген. Сараптай келе, Т. Шонанұлының «Тіл дамыту» (1931) еңбегі — жай ғана мектеп ережелерінің жиынтығы емес, білім алушының тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға арналған тұңғыш жүйелі лингводидактикалық модельдердің бірі болып табылады. Ондағы әдістемелік тәсілдер мен концептуалды идеялар бүгінгі заманауи қазақ тілі оқулықтарының мазмұнын байытуда, әсіресе тілді екінші тіл ретінде деңгейлеп оқыту бағдарламаларын жасақтауда тікелей қолданылатын құнды қолданбалы ресурс болып саналады.

Дыбыстық және грамматикалық заңдылықтарды салыстырмалы түрде оқыту әдіснамасы

Т. Шонанұлының педагогикалық шеберлігі оның теориялық тұжырымдарды практикалық жаттығулармен ұштастыра білуінде ғана емес, сонымен бірге өзге тілді оқушылардың тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, салыстырмалы әдісті (компаративистиканы) тиімді қолдануында жатыр. Оның оқулықтарындағы фонетикалық және морфологиялық заңдылықтарды түсіндіру жүйесі бұған айқын дәлел болады.

А) Салыстырмалы фонетика және дыбыстарды оппозициялау әдісі

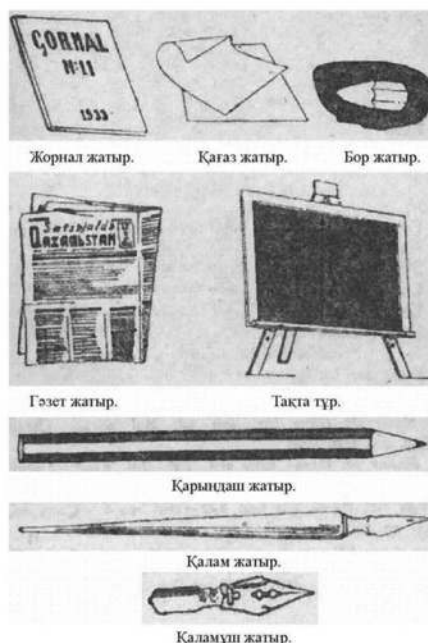
Ғалым қазақ тіліне тән төл дыбыстарды үйретуде мағына ажыратушы жұптарды (фонемалық оппозиция) кеңінен қолданған. Мәселен, image_6.png құжатында көрсетілген № 9 тапсырмада жуан және жіңішке дыбыстарды өзара шендестіру арқылы оқушының фонематикалық есту қабілетін дамытуды көздейді:

ы / і дыбыстарының оппозициясы: сыз – сіз, қыр – кір, тый – тій;

ұ / ү дыбыстарының оппозициясы: ұр – үр, ұрады – үреді, сұр – сүр, тұр – түр, тұсы – түсі.

Өзге тілді аудиторияның дыбыстық аппаратты дұрыс қалыптастыруы үшін Т. Шонанұлы қазақ дыбыстарын орыс тіліндегі екпін түспейтін (неударный) дыбыстармен салыстыра отырып түсіндіреді. Ол қазақтың «і» дыбысын орыс тіліндегі сөз соңында келетін екпінсіз «е» дыбысына (тіл / учитель, тірі / матери) ұқсатса, «ұ» дыбысын орыс тіліндегі екпіннен кейінгі «о» дыбысының айтылуымен (тұман / летом, сұм / лесом) шендестіреді. Бұл әдіс ана тілінің ықпалымен (интерференция) күресудің ең тиімді жолы болып табылады. Оқушыларға визуалды түрде үлгісін 1-суреттегідей көрсеткен:

№ 3
(Үшінші нөмір)

Ә) Монолингвалды мәтіндер мен ілгерінді ықпал заңдылықтарын меңгерту

Ғалым грамматикалық ережелерді құрғақ жаттатудан қашып, оларды шағын, түсінікті мәтіндер аясында ұсынады, практикалық материалдарда күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөйлем үлгілері берілген: «Мынау қылас. Қыласта нәрсе көп. Кітап үстелде жатыр. Бала орындықта отыр» немесе жақтық формалардың қолданысы: «Менде дәптер бар. Сенде пышақ бар. Онда қағаз бар».

Сонымен қатар қазақ тілінің ең негізгі заңдылықтарының бірі – септік жалғауларының үндестік (ілгерінді ықпал) заңын түсіндіруде оқушыға бақылау жасауды ұсынады («Бақыла (наблюдай): с какого звука, глухого или звонкого, начинается приставка...»). Мұндағы «приставка» ұғымы сол кезеңдегі орыс тілді оқырмандарға түсінікті болу үшін аффикстік жүйені салыстырмалы атау ретінде алынғаны байқалады. Оқушының логикалық ойлауын бекіту үшін мынадай практикалық жаттығулар ұсынылған:

1. Қалкоз-[да] мектеп бар.
2. Мектеп-[те] бала көп.
3. Бала-[да] жаңа әліппе бар.

Бұл жаттығулар оқушының түбір сөздің соңғы дыбысына қарай қосымшаның түрін (-да/-де немесе -та/-те) дұрыс таңдап, тілдік дағдыны автоматты түрде қалыптастыруына септігін тигізеді.

Қорытынды

Телжан Шонанұлының ғылыми және педагогикалық мұрасы – қазақ зиялыларының ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күресінің айқын айғағы. Оның тіл білімі саласындағы оқулықтары мен тарих бағытындағы отаршылдыққа қарсы жазылған монографиясы бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның ғылыми кеңістігінде жаңаша бағалануы тиіс. Ғалым аманатын жүйелеу және оны қазіргі білім беру жүйесіне интеграциялау – отандық ғылымның басты міндеттерінің бірі болып қала бермек.

Қорытындылай айтқанда, Телжан Шонанұлы терминология мен емле мәселелерін де назардан тыс қалдырмай, пән атауларын біріздендіруге атсалысты. Оның оқулықтарындағы тапсырмалар жүйесі қарапайымнан күрделіге қарай сатылап дамыту принципіне құрылған. Т. Шонанұлының әдістемелік жүйесі – қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнымен, атап айтқанда, оқушының тілдік құзыреттілігін арттыру және функционалдық сауаттылығын қалыптастыру идеяларымен астарласып жатқан өміршең мұра. Оның ғылыми-педагогикалық ұстанымдары бүгінгі тілші-әдіскерлер мен мұғалімдер үшін әлі де болса маңызды әдістемелік ресурс болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

- «Қазақ» газеті. (1917, 23 желтоқсан). (1917 жылғы Жалпықазақ сиезі материалдары).
Тәкенов, Ә., & Байғалиев, Б. (1991, 16, 20 наурыз). Ғалымдарымыз Телжан Шонанұлы еңбектерін назардан тыс қалдырып келеді. *Социалистік Қазақстан*.
Шонанұлы, Т. (1990, желтоқсан). Әдістемелік (методикалық) еңбектері. «Өркен» газеті.
Шонанұлы, Т. (1934). *Қазақ тілінің оқу құралы*

References

- Qazaq gazeti*. (1917, December 23). (1917 jylghy Jalpyqazaq siezi materialdary) [Materials of the All-Kazakh Congress of 1917].
Takenov, A., & Baigaliev, B. (1991, March 16, 20). Ghalymdarymyz Teljan Shonanuly

enbekterin nazardan tys qaldyryp keledi [Our scientists continue to ignore the works of Telzhan Shonanuly]. *Socialistik Qazaqstan*.

Shonanuly, T. (1990, December). Adistemelik (metodikalyaq) enbekteri [Methodological works]. «Orken» gazeti.

Shonanuly, T. (1934). *Qazaq tilinin oqu quraly*.

D.Zh. Meiranbek, S.S. Shokabayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: meiranbek_daria@mail.ru)

Methodology of Teaching the Kazakh Language by T. Shonanuly

Abstract. The article re-evaluates the scientific-pedagogical heritage and methodological conception of Telzhan Shonanuly, a prominent representative of the Alash movement and a linguist-scholar, from the perspective of modern educational paradigms of independent Kazakhstan. The research aims to define the scholar's role in forming the scientific foundations of teaching the Kazakh language both as a mother tongue and as a second language. The core idea of the work is based on a comprehensive disclosure of the functional, practical, and anti-colonial directions in T. Shonanuly's works «Language Development» (Til damytu) and «On the Method of Teaching the Kazakh Language to Russians» (Orystarga qazaq tilin uiretu adisi jaiynda).

In the course of the research, methods of systematicity, historical analysis, comparative-contrastive (comparativist) analysis, and linguodidactic modeling were applied to examine the system of exercises and phonological oppositions in the scholar's textbooks. The scientific significance of the study is determined by systematizing the development regularities of Kazakh linguodidactics and historiography in the 1920s and 1930s. The practical value of the article is high, as the proposed conclusions and linguodidactic models can be directly utilized as an applied resource in developing modern school textbooks, teacher professional development courses, and special seminars in higher education institutions.

Keywords: national value, linguodidactics, methodology, language development, phonology.

Д.Ж. Мейранбек, С.С. Шокабаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

(E-mail: meiranbek_daria@mail.ru)

Методологические основы концепции обучения казахскому языку

Т. Шонанулы

Аннотация. В статье с точки зрения современных образовательных парадигм независимого Казахстана по-новому осмысливается научно-педагогическое наследие и методологическая концепция Телжана Шонанулы – видного представителя движения «Алаш», ученого-лингвиста. Цель исследования – определить роль ученого в формировании научных основ обучения казахскому языку как родному и как второму языку. Основная идея работы основана на комплексном раскрытии функционального, практического и антиколониального направлений в трудах Т. Шонанулы «Развитие языка» (Тіл дамыту) и «О методе обучения русских казахскому языку» (Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында).

В ходе исследования были применены методы системности, исторического анализа, сравнительно-сопоставительного (компаративного) анализа и лингводидактического моделирования, на основе которых проанализированы система упражнений и фонологические оппозиции в учебниках ученого. Научная значимость исследования заключается в систематизации закономерностей развития казахской лингводидактики и историографии в 20–30-х годах XX века. Практическая ценность статьи высока, так как предложенные выводы и лингводидактические модели могут быть непосредственно использованы в качестве прикладного ресурса при разработке современных школьных учебников, на курсах повышения квалификации учителей, а также при проведении специальных семинаров в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: национальная ценность, лингводидактика, методика, развитие языка, фонология.

Авторлар туралы мәлімет:

Мейранбек Д.Ж. – 7M01717 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шокабаева С.С. – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Information about authors:

Meiranbek D.Zh. – A second-year master's student in the educational program 7M01717 – «Kazakh Language and Literature», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shokabayeva S.S. – Acting Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Мейранбек Д.Ж. – Магистрант 2-го курса образовательной программы 7M01717 – «Казахский язык и литература», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Шокабаева С.С. – и.о. доцента Кафедры казахского языкознания, кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Авторларға арналған ақпарат

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігінің «Құтты білік» журналының редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).

- Қаріп кеглі – 12 (аңдатпа, түйін сөздер, әдебиет – 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, аңдатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.

- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер, ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛПІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://grnti.ru>).

- Мақала тақырыбы мәтіннің мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон, қысқартулар болмауы керек, көлемі 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай) қою, кіші әріптермен, жолдың ортасында беріледі.

- Мақала автор(лар)ының – аты-жөні, тегі, жұмыс орны көрсетіледі (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала атауы ретін сақтай беріледі.

- Егер бірнеше автор бір университеттен болса, нөмірлеу керек емес, әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нөмірлеу қажет болады.

- Қала, мемлекет – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай); электрондық пошта жазылады. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі кіші қаріппен, жолдың ортасына туралау арқылы беріледі.

- Төменде ортасына ORCID, ID сілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);

- Аңдатпа көлемі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, 10 кегльмен болуы тиіс.

- Аңдатпа құрылымы мына тармақтарды қамтиды:

- o Кіріспе.

- o Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- o Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы.

- o Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

- о Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
- о Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болса).

- о Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.

- Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 5-6, қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде.

Келесі бет:

- Кіріспеде тақырып таңдау, мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты негізделеді. Алдыңғы ғылыми еңбектердің тәжірибесін сипаттау арқылы, ғылыми шешімін таппаған мәселенің болуы туралы жазылады (зерттеулердің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы нысанның зерттелуіне нақты мән берумен, тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен; нысанды, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдіс-тәсілдерді, ғылыми болжамды көрсетумен анықталады.

- Зерттеудің мақсаты зерттеу тақырыбы аясында, автор таңдаған бағытпен сәйкес нақты жазылады.

- «Зерттеу әдістемесі» бөлімі материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.

- о Зерттеу деректерінің сипаттамасы оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Деректердің сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.

- о Бұл бөлімде мәселенің зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған, белгіленген рәсімдерді қайталамай толық ақпарат беріледі; деректер мен әдістерді пайдалану кезінде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау, жаңаша зерделеу жазылады.

- о Ғылыми әдістеме мыналарды қамтиды:

- зерттелетін мәселе;

- көтеріліп отырған болжам (тезис);

- зерттеу кезеңдері;

- зерттеу әдістері;

- зерттеу қорытындылары.

- «Тақырыптың зерттелу дәрежесі» бөлімінде отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында зерттеудегі олқылықтарды көрсете отырып, толықтырудың жолдарын қамтуға тиіс. Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

- «Нәтижелер мен талқылау» бөлімі сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі, онда зерттеу жұмысының нәтижелері талданып, сәйкес нәтижелері алдыңғы жұмыстармен, оның қорытындыларымен салыстыра қарастырылады.

- Қорытынды, тұжырымдар – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту; автор тұжырымының анықтығы, нақтылығы және алынған ғылыми нәтижелерді ескере отырып, өзіндік қорытынды жасауы. Қорытынды жалпылама болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдануға болады.

- о Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.

- Пайдаланған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 зерттеу атауы болуы тиіс; оның 30-50% – ағылшын тіліндегі көздерден болғаны жөн. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).

- МЕМСТ1-2003 сәйкес қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу

«Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖФСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.

о Романдалған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор(лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)

- Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт болғандықтан, әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің романдалған тізімін рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Назар аударыңыз! Әліпби тәртібімен авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:

- негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі;

- шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады;

- библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы ұсынылады;

- әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет(тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Сыздық, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Уәли, 2001а: 15), (Уәли, 2001б, 22).

- Әдебиеттер тізімі тек ғылыми индекстелетін басылымдардан (ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтардағы мақалалар, ғылыми редакциясы мен рецензиясы бар электрондық деректер базасындағы мақалалар: монографиялар; ғылыми жинақтар; ғылыми редакциясы және ғылыми түсініктемелері бар әдеби басылымдар) тұруы тиіс екендігіне назар аударамыз. Егер әдебиеттер тізімінде көрсетілген басылымның DOI номері болса, міндетті түрде көрсетілуі керек.

- Дереккөздердің барлық басқа түрлері беттік автоматты ескертпелермен (ескертпелердің нөмірленуі әр бетте 1-ден басталуы керек) беріледі: диссертациялар, диссертациялардың авторефераттары, ғылыми редакциясы жоқ конференция материалдарының жинақтарындағы мақалалар (оның ішінде «мақалалар авторлық редакцияда жарияланады» деген белгісімен), БАҚ-тағы мақалалар (баспа және электрондық); әртүрлі басылымдардағы ресми құжаттардың мәтіндері (жарлықтар, бұйрықтар, қаулылар, бағдарламалар және т.б.), ұйымдардың ресми интернет-ресурстарында жарияланған құжаттар; әртүрлі жұмыстардың мәтіндері (көркем, публицистикалық); әлеуметтік желілердегі хабарламалар және т.б.

- Мұрағаттық құжаттардың шығыс деректерінің барлық қысқартулары үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). Олар әдебиеттер тізбесіне кірмейді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз,

Құтты білік

Qutty Bilik

2026. Vol. 3, № 2.

03.07.2026 басуға жіберілді

04.07.2026 онлайн қолжетімді.

Авторларға арналған нұсқаулар, жариялау этикасы журнал сайтында берілген.

Редакцияның мекенжайы:

050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com

web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі»
қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде
тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі – жылына 4 рет.

© Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі